
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Manucharyan Petrosyan, Lusine; Alemany i Vilamajó, Agustí , dir. La caracterització del rei armeni Tigranes II a les fonts clàssiques i orientals. 2024. 37 pag. (Grau en Ciències de l'Antiguitat)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/301795>

under the terms of the license

La caracterització del rei armeni Tigranes II a les fonts clàssiques i orientals

Lusine Manucharyan Petrosyan

Dirigit per Agustí Alemany Vilamajo

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

Facultat de Filosofia i Lletres

Universitat Autònoma de Barcelona

Juny de 2024

Abstract

En aquest treball es fa un estudi comparatiu de les fonts sobre el rei Tigranes II d'Armènia, conegut per la seva expansió a l'Àsia Menor junt amb Mitrídates del Pont i els enfrontaments amb els romans. S'avalua com es percebia la seva figura en els contextos culturals del món occidental i l'oriental amb un enfocament que inclou fonts literàries d'autors clàssics i armenis a més de pergamins, tauletes cuneïformes i monedes.

Paraules clau

Tigranes II, Autors clàssics, Autors armenis, Fonts primàries, Visió històrica, Comparativa de fonts.

Abstract

In this work I do a comparative study of the sources on King Tigranes II of Armenia, known for his expansion in Asia Minor together with Mithridates of Pontus and the confrontations with the Romans. I evaluate how his figure was perceived in the cultural contexts of the Western and Eastern world with an approach that includes literary sources from Classical and Armenian authors in addition to parchments, cuneiform tablets and coins.

Key words

Tigranes II, Classical authors, Armenian authors, Primary sources, Historical vision, Comparison of sources.

Índex

Agraïments	4
Introducció, objectius i metodologia	5
1. Context	6
2. Biografia de Tigranes a partir de les fonts.....	9
2.1 Genealogia	9
2.2 Accés al tron	10
2.3 Aliança amb Mitrídates	11
2.4 Conquestes.....	12
2.5 Aspectes del regnat de Tigranes	14
2.6 Tigranes contra Roma.....	17
2.7 Regnat posterior com a client de Roma.....	28
3. Conclusions	31
Bibliografia.....	33
Apèndix	37

Agraïments

Vull agrair a totes les persones que m'han donat suport al llarg de la meva investigació i de la redacció del treball. En primer lloc, agraeixo sobretot a l'Agustí Alemany, el meu tutor del Treball de fi de grau, per la seva orientació i guia de principi a fi. Sense el seu ampli coneixement sobre els temes que he hagut de tractar i la seva ajuda aquest treball no hauria estat possible. També m'ha ajudat el fet de compartir punts de vista amb els meus companys Hamza Hamidan i Aleix Pinsach mentre fèiem les reunions amb el nostre tutor i els consells que hem anat intercanviant. Finalment, voldria agrair la meva família pels ànims que m'han donat i l'interès que han mostrat pel meu treball.

Introducció, objectius i metodologia

En el meu treball d'investigació faig una recopilació de totes les fonts que mencionen el personatge de Tigranes i que no s'havien comparat totes juntes entre elles, ja que per conèixer els esdeveniments i la figura d'aquest rei només s'han comparat els autors clàssics entre ells, poques vegades relacionant-ho tot amb els autors armenis, els documents epigràfics i les monedes. Per tant, fent un estudi de les fonts primàries, l'objectiu és presentar un mètode de recerca en què s'acabi aportant una visió més completa d'un personatge històric, intentant de veure tots els punts de vista i les possibles divergències principals entre les diferents fonts. Destaco la importància d'utilitzar diversos tipus de fonts que incorporin perspectives de diversos àmbits, en aquest cas la filologia y el coneixement històric i cultural junt amb la numismàtica i l'epigrafia.

1. Context

Tigranes II (95-55 aC) va ser el quart rei pertanyent a la dinastia dels Artàxides, hereus de l'Imperi selèucida. El primer havia estat Artašes, a partir del qual la resta van tenir l'estatus de governadors independents¹ garantit pel Senat romà un cop es van separar del poder selèucida. Els artàxides van estendre els territoris d'*Armenia Maior*², però va ser amb Tigranes II quan Armènia va arribar a la seva màxima extensió i domini³.

Aquest rei va començar les seves disputes amb Roma un cop va assistir el seu aliat Mitrídates VI del Pont⁴. Durant les terceres guerres mitridàtiques, va ser derrotat pels romans, primer pel general Lucul i seguidament per Pompeu. Malgrat tot, se li va permetre de mantenir el seu títol de “Rei de reis” i va esdevenir un rei client de Roma.

Tigranes va morir al 55 aC, però Armènia va continuar tenint relacions amb els romans i amb els parts al mateix temps. Tanmateix, la dinàmica de les relacions entre Roma i Armènia va canviar, començant amb Marc Antoni, que va fer un intent d'envair Armènia. Així, el país havia acabat esdevenint un vassall de Roma, fent la funció d'estat coixí entre Roma i l'imperi Part, les disputes entre els quals pel domini i annexió d'Armènia van ser una constant, i on cadascuna de les dues potències intentava posar al tron el rei que els era més d'interès. La dinastia Artàxida ja havia perdut la seva sobirania a principis del regnat de l'emperador Tiberi, donant lloc a una altra d'origen arsàcida⁵.

Tigranes, Տիգրանու en les fonts armènies, és un nom d'origen persa i el seu equivalent en grec és Τιγράνης. Prové de l'antic persa **tigrāna-*, un patronímic format a partir de la forma **tigra-*,⁶ amb el significat de “fletxa” i per extensió “prim”.⁷ El nom en armeni no es troba documentat fins al segle V dC; com que la forma original hauria donat lloc a un resultat **Tgran*, sembla evident que la tradició coneix la forma *Tigran* a través de les fonts clàssiques.⁸

¹ Prèviament sàtrapes i *strategoí* sota els aquemènides i selèucides.

² En l'època d'Alexandre Magne les terres habitades per armenis s'havien fragmentat en noves unitats: *Armenia Maior*, *Armenia Minor* i el regne de Sofene, cadascun amb un governador. Cf. Garsoian 1997, 44; Manandyan 2007, 12-15.

³ Per a una biografia més extensa sobre Tigranes cf. Manandyan 2007.

⁴ Sobre les campanyes de Roma a l'Àsia Menor i les relacions amb Armènia cf. Magie 1950, 339-361; McGing 1986, 132-168; Sherwin-White 1984, 176-194.

⁵ Cf. Garsoian 1997, 37-81; Patterson 2015.

⁶ Hinz 1975, 236.

⁷ Eilers 1940, 205.

⁸ Hubschmann 1897, 87.

No són escasses les fonts clàssiques que mencionen el rei Tigranes, ja que amb les seves conquestes, aliances i batalles va entrar en contacte amb el món romà, que en aquells moments estava emprenent les seves campanyes a Àsia Menor amb la intenció de dominar-la. Per tant, els esdeveniments que van marcar el seu regnat al Pròxim Orient també es troben en relació amb la història d'occident, sobretot perquè hi van intervenir personatges històrics del món romà que van tenir prestigi i popularitat dins la tradició clàssica: Lucul i Pompeu. En efecte, era inevitable explicar les conquestes dels qui van liderar campanyes en aquests territoris sense parlar dels reis i dels pobles enemics als quals es van enfrontar. A més de les explicacions dels fets històrics, aquestes fonts també parlen de la figura dels reis i de curiositats relatives a aquests, tot promovent una visió característica del món oriental i, en aquest cas, dels que havien estat antics estats hel·lenístics.

Pertanyents a la tradició clàssica, els autors que més parlen de Tigranes són: Plutarc (*Vides paral·leles* de Lucul, Sul·la, Camil, Cras i Pompeu, a més de dues obres pertanyents als *Escrits d'ètica pràctica*), Cassi Dió (*Història romana*), Apià (llibres sobre les guerres mitridàtiques i síries de la seva obra sobre la història de Roma), Mèmnon (els seus fragments resumits per Foci a la seva *Biblioteca*) i Ciceró (*Cartes a Àtic*, *Defensa de Sesti*, *Sobre el comandament de Gneu Pompeu*, *Sobre la seva casa*). Aquests narren de manera extensa els fets del rei d'Armènia i donen informació rellevant sobre la seva figura.

Altres autors que també en parlen però sense aportar massa, o que simplement el mencionen, són: Sal·lusti (*Històries*), Vel·lei Patèrcul (*Història romana*), Plini el Vell (*Història Natural*), Frontí (*Estratagemes*), Lucà (*La guerra civil*), Tit Livi (els passatges preservats en l'*Epítome* de Florus i en les *Perioques*, d'autoria incerta), Valeri Màxim (*Fets i dits memorables*), Luci Ampeli (*Manual*), Pompeu Trogus (epítome de les *Històries filípiques*, obra de Justí), Fest (*Breviari*), Orosi (*Històries contra els pagans*), Eutropi (*Breviari de la història de Roma*), Pseudo-Aureli Víctor (*Sobre homes il·lustres*), Ammià Marcel·lí (*Històries*), Estrabó (*Geografia*), Isidor de Càrax (*Estacions partes*), Flavi Josep (*Antiguitats jueves*, *Guerra jueva*), Lucià (*Vides llargues*), Ateneu de Nàucratis (*Deipnosofistes*), Flegó de Tral·les (l'obra del qual Foci resumeix en la seva *Biblioteca*), Joan Malalas (*Cronicó*), Joan Zonaras (*Compendi d'història*), la *Suda*, Esteve de Bizanci (*Ètnica*) i Zòsim (*Història nova*).

Quant a les fonts armènies que es conserven, no n'hi ha cap que sigui contemporània, totes són més tardanes. Això és degut a que l'alfabet armeni va aparèixer al segle V dC i, per tant, la literatura armènia comença en aquesta època.

Movsês Xorenac'i, amb la seva *Història d'Armènia*, és la principal font, ja que la resta d'autors simplement incorporen passatges copiats de la seva obra. Els altres són Hovhannes Drasxanakertc'i, Step'anos Taronec'i i P'awstos Bowzandac'i. A part, hi ha també una *Història primària* d'autor desconegut.

Les diferents fonts literàries deriven unes de les altres i moltes aprofiten escrits anteriors. En aquest sentit, la informació sobre aquest tema que transmet Plutarc deriva de les obres històriques de Sal·lusti i Tit Livi, mentre que els historiadors d'Àsia Menor es basen sobretot en Apià, qui depenia de fonts hel·lenístiques.⁹ En el cas dels autors armenis, i per tant de Movsês, es van utilitzar fonts gregues, concretament Flavi Josep, per a la part sobre Tigranes.¹⁰ Saint-Martin¹¹ creu que el testimoni dels autors occidentals (almenys els previs al segle II dC) és preferible al dels orientals, ja que són més contemporanis.

A banda de les fonts literàries n'hi ha d'epigràfiques, en les quals surt mencionat el nom de Tigranes. Una és l'estela commemorativa dedicada a Luci Licini Lucul, exaltant les seves victòries sobre Mitrídates i Tigranes, situada a Arretium.¹² A Avroman es va trobar un pergamí, escrit en grec, relatiu a la venda d'una vinya i altres terres. A l'inici es numeren alguns reis, Tigranes entre ells.¹³ Per últim, hi ha una tauleta babilònica astronòmica on surt esmentat el nom de Tigranes com el fill d'un rei d'Armènia, en escriptura cuneïforme.¹⁴

La numismàtica, és a dir, els dracmes i tetradracmes encunyats en època de Tigranes, són una font directa que permet de conèixer aspectes relatius al seu govern com a rei, ja que contenen també una iconografia específica, incloent el seu retrat i algunes inscripcions.

⁹ Manandyan 2007, 96.

¹⁰ Cf. la introducció de Thomson 2006.

¹¹ Saint-Martin 1850, 61.

¹² *CIL* XI 1832.

¹³ Minns 1915, 29-30.

¹⁴ AD III Nr. -95 D (Hackl; Jacobs; Weber 2010, 110)

2. Biografia de Tigranes a partir de les fonts

2.1 Genealogia

Tigranes seria el fill del rei Artashes, qui a la vegada hauria estat fill d'Aršak, i esdevé rei quan succeeix al seu pare.¹⁵ Tanmateix, hi va haver més d'un rei amb el nom de Tigranes, cosa que va portar a varies confusions entre les diferents fonts, on alguns mencionen només un rei i altres parlen de dos. Apià¹⁶ diu que Tigranes era fill d'un rei que es deia igual, i que, per tant, Tigranes "el gran" seria, efectivament, el segon de la genealogia amb aquest nom. En canvi, Movsês parla de Tigranes com a fill d'Artashes i nét d'Aršak, sense fer menció de cap Tigranes I immediatament anterior. Chaumont¹⁷ proposa d'eliminar el primer Tigranes d'Apià de la genealogia, que segons ell, es tractaria d'un anacronisme amb dos Tigranes, pare i fill amb el mateix nom, que haurien existit molt més tard.

Un altre problema és que Movsês sembla barrejar diferents personatges que portaven el nom de Tigranes, fins i tot, amb altres reis. Això es veu en el fet que atribueix esdeveniments propis del regnat de Tigranes al seu pare Artashes. Explica que aquest va encunyar monedes amb la seva imatge,¹⁸ però no s'ha trobat cap evidència de monedes que es puguin atribuir a Artashes. També menciona un Tigranes molt anterior, fill d'un rei d'Armènia aliat de Cir, el mateix de qui parla Xenofont a la Ciropèdia.¹⁹ A aquest li atribueix el fet d'estendre com mai els límits dels seus territoris,²⁰ cosa que, en veritat, havia fet el Tigranes del segle I aC. Un altre rei amb qui hi ha coincidències, en aquest cas respecte als noms de pare i fill, és un de més posterior a qui Movsês anomena Tiran; tot i que no és el mateix nom, sí que és similar. Aquest Tiran seria fill d'Artashes II i germà d'un Artavazdes,²¹ igual que el Tigranes anterior fill també d'un Artashes. Una altra font armènia, l'anònima *Història primària*, esmenta dos Tigranes, ambdós fills de dos reis diferents anomenats Artashes.²² Veient això, si s'ha de creure el que reafirmen les fonts

¹⁵ MX 2.14: յետ Արտաշիսի Առաջնոյ Թագաւորէ Տիրանն (= Step'anos Taronec'i 1.5). Yovhannes Draxanakertc'i 5: Իսկ զկնի Արտաշիսի Թագաւորէ երկրորդն Տիրանն.

¹⁶ *Syr.* 8.48: καὶ βασιλεὺς Ἀρμενίας Τυγράνης ὁ Τυγράνου.

¹⁷ Chaumont 1990, 24.

¹⁸ MX 2.11: գրան առանձին դիւր պատկերն հարկանէր.

¹⁹ *Cyrop.* 2.4; 3.1-4; 4.2.3; 5.1, 3; 6.1; 8.3-4.

²⁰ MX 1.24: եւ զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ ի հինոն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեան.

²¹ MX 2.61.

²² *Història primària*, 2: ապա Տիրան որդի Արտաշեսի՝ ամս ԻԲ: Ապա Տիրանն եղբայր նորին (...) եւ ապա Տիրանն, որդիք Արտաշեսի.

clàssiques sobre els fets i el regnat de Tigranes II, les fonts armènies confonen diferents Tigranes i, a més, es fusionen el pare i el fill que tenien el mateix nom.

La numismàtica clarifica la genealogia: se sap que hi va haver un Tigranes I just abans del segon gràcies a unes monedes de coure.²³ Amb això, s'ha interpretat que Artaxerxes hauria estat succeït pels seus dos fills Artavazdes i Tigranes I, aquest últim pare de Tigranes II.²⁴ En aquest cas, contràriament al que diu Chaumont, no hi hauria un cas d'anacronisme en el text d'Apità.

2.2 Accés al tron

Tigranes havia passat uns anys a la cort del rei Mitrídates II de Pàrtia com a ostatge²⁵ a causa de les disputes territorials que el seu pare havia tingut amb els parts, i un cop va haver pujat al tron, segons diu Estrabó, després d'haver entregat 70 valls d'Armènia,²⁶ va començar a conquerir ciutats parts com Adrapana²⁷ i les poblacions al voltant de Ninos i Arbela,²⁸ a banda d'altres territoris del voltant, Sofene entre aquests.²⁹ A més, va fundar una nova ciutat a prop d'Ibèria anomenada Tigranocerta,³⁰ nom que en grec equivaldria a Τυρανόπολις.³¹

Les fonts armènies, en canvi, no mencionen en cap moment aquesta estada de Tigranes entre els parts ni cap cessió de territoris. És més, Movsès només diu que el seu pare el va confiar a un tal Varaž, hàbil arquer, perquè l'instruís.³² De totes maneres, una tauleta cuneïforme verificaria el que diuen els autors clàssics, ja que en aquesta s'indica com cap a l'any 95 aC Tigranes “fill del rei d'Armènia” es va posar en camí cap a una

²³ Alram 1986, 71-72.

²⁴ Garsoian 1997, 52, 54; Geller i Traina 2013, 448.

²⁵ Pomp. Trog. hist. Iust. 38.3.1: *obses Parthis ante multum temporis datus*. Strab. 11.14.15: κατ' ἀρχὰς μὲν γὰρ ὠμήρευσε παρὰ Πάρθοις.

²⁶ Strab. 11.14.15: ἔπειτα δι' ἐκείνων ἔτυχε καθόδου, λαβόντων μισθὸν ἑβδομήκοντα αὐλῶνας τῆς Ἀρμενίας.

²⁷ Isid. Char. 1.6.3: εἰς Ἀδραπάναν τὰ βασιλεία τῶν νολῖς, ἃ Τυγράνης ὁ Ἀρμένιος καθεῖλε.

²⁹ Strab. 11.14.15: αὐξηθεὶς δὲ καὶ ταῦτα ἀπέλαβε τὰ χωρία καὶ τὴν ἐκείνων ἐπόρθησε τὴν τε περὶ Νίνου καὶ τὴν περὶ Ἀρβηλα: ὑπηκόους δ' ἔσχε καὶ τὸν Ἀτροπατηνὸν καὶ τὸν Γορδουαῖον, μεθ' ὧν καὶ τὴν λοιπὴν Μεσοποταμίαν.

²⁹ Strab. 11.14.15: τοῦ δὲ Ζαριάδριος ὁ Σωφηνὸς Ἀρτάνης (...) κατελύθη δ' οὗτος ὑπὸ τοῦ Τυγράνου, καὶ πάντων κατέστη κύριος ἐκεῖνος.

³⁰ Strab. 11.14.15: πόλιν ἔκτισε πλησίον τῆς Ἰβηρίας (...) ἣν ὠνόμασε Τυρανόκερτα. Hdn. *De prosodia catolica* 13: Τυρανόκερτα πόλις πρὸς Ἀρμενίαν, ἀπὸ Τυγράνου βασιλέως Ἀρμενίας.

³¹ App. *Mith.* 10.67: Τυρανόκερτα ἀφ' ἑαυτοῦ προσεῖπεν· δύνανται δ' εἶναι Τυρανόπολις. St. Byz. t.623.9: Τυρανόκερτα, οὐδετέρως, πόλις πρὸς Ἀρμενίαν, ἀπὸ Τυγράνου βασιλέως Ἀρμενίας. Κουάδρατος ἐνάτω "καὶ ὄκισε τὰ Τυρανόκερτα. τὸ δ' ἐστὶ τῆ Παρθυαίων φωνῆ Τυγανούπολις".

³² MX 2.1: բայց սաի զՏիգրանի որդի իւր ցալասանի ուն Վարաժ անուկն.

ciutat el nom del qual no es llegeix, però on s'esmenta Selèucia del Tigris.³³ Aquest fragment babilònic ajuda a assegurar que Tigranes hauria residit a la cort del rei part arran d'un acord entre Armènia i l'Imperi part, ja que, a més, la data coincideix amb el que s'ha acceptat generalment com el primer any de regnat del rei, i llavors, aquesta tauleta podria referir-se a la seva tornada cap a Armènia.³⁴

Respecte al tipus de relació que tenien els dos imperis a partir de Tigranes no hi ha res massa clar. Tigranes podria haver estat client dels arsàcides i recolzat per aquests en la seva pujada al tron i expansió, i hauria continuat essent vassall dels parts fins als últims moments de les campanyes de Lucul, tal com afirma Shayegan.³⁵ O bé podria haver estat al contrari segons Geller i Traina, que suposen que Armènia va deixar de ser un regne vassall amb la mort del rei part Mitrídates II al 87 aC,³⁶ i segons Saint-Martin,³⁷ qui diu que els parts eren vassalls d'Armènia en temps de Lucul.

2.3 Aliança amb Mitrídates

El rei d'Armènia entra per primer cop en conflictes amb els interessos de Roma quan forma una aliança matrimonial amb el rei Mitrídates del Pont, qui en aquells moments s'estava esforçant per mantenir el domini a l'Àsia Menor. Tigranes va esdevenir el seu gendre quan es va casar amb Cleòpatra i a partir d'aquell moment va haver de donar suport al seu aliat i cunyat, qui a més havia fet altres aliances amb altres governadors.³⁸ A més d'això, Justí sembla fer referència a les bones relacions que tenia amb els parts.³⁹

³³ AD III Nr. -95 D (Hackl; Jacobs; Weber 2010, 110) : [...^u]se-lu-ke-'a-a šá ana UGUⁱ⁷IDI[GNA...] [...ⁱ⁷]i-ig-ra-nu DUMU LUGAL šá^{URU}ar-mi-ni KASKAL ana URU DU [...]

³⁴ Cf. Geller i Traina 2013, 447-454.

³⁵ Shayegan 2011, 315-318.

³⁶ Geller i Traina 2013, 451.

³⁷ Saint-Martin 1850, 72.

³⁸ Cic. *Man.* 4.4-6: *Mithridate et Tigrane, quorum alter relictus, alter lacessitus occasionem sibi ad occupandam Asiam oblatam esse arbitratur.* 23.2-4: *Tigranes, rex Armenius, exceptit diffidentemque rebus suis confirmavit et adflictum erexit perditumque recreavit.* Pomp.Trog. *hist.Iust.* 38.3.2: *filiam suam ei Cleopatram in matrimonium tradit.* 38.3.5: *His cognitis Mithridates societatem cum Tigrane bellum adversus Romanos gesturus iungit.* Memn. 22.4 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 352): *συμμάχους δὲ (...) Τιγράνην Ἀρμένιον.* 29.6: *Τιγράνης δὲ ὑπὸ τῆς Μιθριδάτου θυγατρὸς πολλάκις ἐνοχληθεὶς καὶ ἀναβαλλόμενος, ὁμῶς ὑπέστη τὴν συμμαχίαν.* App. *Mith.* 3.15: *Τιγράνης δ' ὁ Ἀρμένιος αὐτῷ κηδεστής ἐστι.* 10.67: *Τιγράνη τὸν γαμβρὸν Μιθριδάτης.* Zonar. *Epit.* 13.7: *Μιθριδάτου, ὃς Τιγράνου τοῦ τῶν Ἀρμενίων τότε κρατοῦντος γαμβρὸς ἦν.* Plut. *Luc.* 14.6: *οὗτος οἰκεῖός ἐστι Μιθριδάτου καὶ γαμβρὸς, οὐ περιόψεται δὲ αὐτὸν ἰκέτην ὑποδεξάμενος, ἀλλὰ πολεμήσει πρὸς ἡμᾶς καὶ σπεύδοντες ἐκβάλλειν Μιθριδάτην κινδυνεύσομεν ἐπισπάσασθαι Τιγράνην.*

³⁹ Pomp.Trog. *hist.Iust.* 40.1.3: *omnes in Tigranen, regem Armeniae, consensere, instructum praeter domesticas vires et Parthica societate et Mithridatis adfinitate.* Zonar. *Epitome historiarum* 13.7: *ὃς Τιγράνου τοῦ τῶν Ἀρμενίων τότε κρατοῦντος γαμβρὸς ἦν.*

Movsês i la resta de fonts armènies⁴⁰ difereixen d'alguna manera en això, ja que segons ells Mitrídates s'hauria casat amb la germana de Tigranes, o sigui, seria el "marit de la germana" (*k'erayr*).

2.4 Conquestes

Durant les relacions diplomàtiques que Roma va tenir amb Mitrídates del Pont i amb els parts en època de Sul·la, qui va centrar-se en resoldre les disputes territorials, Tigranes no hi va tenir protagonisme. Es va dedicar a expandir el seus dominis, que en un principi feien frontera amb Media, Albània, Iberia i arribaven fins a la Còlquida i Capadòcia,⁴¹ fins que van arribar a abastar des de la Mar Càspia fins al Mediterrani. La seva presència evitava les possibles conquestes dels parts a l'Àsia Menor⁴², doncs, com diu Plutarc, en aquells moments els parts no eren capaços de repel·lir atacs des d'Armènia,⁴³ i sovint eren vençuts per Tigranes.⁴⁴

Les fonts clàssiques parlen de com va conquerir Capadòcia, tot donant suport a Mitrídates,⁴⁵ i com els dos reis es van repartir els guanys, de manera que Mitrídates es va quedar amb el territori i a Tigranes li va pertocar el botí i els habitants, els quals va desplaçar cap a Armènia.⁴⁶

De la resta de territoris que va anar ocupant, tant Eutropi com Estrabó mencionen Mesopotàmia (incloent Atropatene i Gordiene), Síria i Fenícia;⁴⁷ Pompeu Trogu també

⁴⁰ MX 2.14: *εὐκὴ φησὶν ἡμεῖς Ὑψήρηων*. (= Step'anos 1.5, Yovhannes Draxanakertc' i 5). En realitat, copien directament el text de Movsês i fusionen alguns passatges.

⁴¹ Strab. 11.14.15: ἦν προσεχῆς τῇ τε Μηδίᾳ καὶ Ἀλβανοῖς καὶ Ἰβηρσι μέχρι Κολχίδος καὶ τῆς ἐπὶ τῷ Εὐξείνῳ Καππαδοκίας.

⁴² Plut. *Luc.* 14.5: ὑπὲρ Ἀρμενίας κάθηται Τιγράνης, βασιλεὺς βασιλέων, ἔχων δύναμιν, ἣ Πάρθους τε περικόπτει τῆς Ἀσίας.

⁴³ Plut. *Luc.* 36.6: τῶν μὲν ἄλλων ἔθνῶν Τιγράνη προηττημένων, τῆς δὲ Πάρθων δυνάμεως οὐχ ὅση κατὰ Κράσσον ἐξεφάνη τοσαύτης καὶ κατὰ Λούκουλλον οὔσης οὐδ' ὁμοίως συνεστῶσης, ἀλλ' ὑπ' ἐμφυλίων καὶ προσοίκων πολέμων οὐδ' Ἀρμενίου ὑβρίζοντα ἔρρωμένης ἀμύνεσθαι.

⁴⁴ Eutr. 6.8.4: *Armeniae rege, qui tum ingenti gloria imperabat, Persas saepe vicerat*. Plut. *Luc.* 21.4: καὶ τὴν Πάρθων, ὡς ἄλλος οὐδεὶς, δύναμιν ἐταπεινώσεν. Strab. 16.1.19: ἀλλ' ἔφοδοι μὲν γεγόνασι πολλάκις, ἀνὰ κράτος δ' οὐχ ἐάλωσαν, ἀλλ' ὅ γε Τιγράνης καὶ ἔρρωμένως ἀντεπεκράτησεν.

⁴⁵ Pomp. Trog. *hist. Iust.* 38.3.3: *Primo igitur adventu Tigranis Ariobarzanes sublatis rebus suis Romam contendit, atque ita per Tigranen rursus Cappadocia iuris esse Mithridatis coepit*.

⁴⁶ Pomp. Trog. *hist. Iust.* 38.3.5: *urbes agrisque Mithridati, homines vero et quaecumque auferri possent, Tigrani cederent*. App. *Mith.* 10.67: ἐπεισεν ἐς Καππαδοκίαν ἐμβαλεῖν ὥσπερ ἀφ' ἑαυτοῦ. καὶ τὸ μὲν σόφισμα οὐκ ἔλαθε Ῥωμαίους, ὃ δ' Ἀρμένιος Καππαδοκίαν σαγηνεύσας ἐς τριάκοντα μυριάδας ἀνθρώπων ἀνασπάστους ἐς Ἀρμένίαν ἐποίησε.

⁴⁷ Eutr. 6.8.4: *Mesopotamiam occupaverat et Syriam et Phoenices partem*. Strab. 11.14.15: ὑπηκόους δ' ἔσχε καὶ τὸν Ἀτροπατηνὸν καὶ τὸν Γορδουαῖον, μεθ' ὧν καὶ τὴν λοιπὴν Μεσοποταμίαν, ἔτι δὲ τὴν Συρίαν αὐτὴν καὶ Φοινίκην διαβάς τὸν Εὐφράτην ἀνὰ κράτος εἶλεν.

parla de Mesopotàmia i Síria, a més de Mèdia Atropatene;⁴⁸ i Fest i Cassi Dió només diuen que va prendre Síria i Fenícia.⁴⁹ En la seva estada a Síria es centren Apià, qui també menciona Cilícia entre les seves conquestes,⁵⁰ Pompeu Trogus i Joan Malalas. Aquests expliquen que Tigranes va prendre Síria, va fer fora al rei Antíoc⁵¹ i va ser escollit com a sobirà pels propis habitants,⁵² de manera que va nomenar al seu *strategós* Magadates com a comandant, qui va governar-hi durant 14 anys segons Apià⁵³ o 18 segons Trogus.⁵⁴

En aquests territoris va efectuar desplaçaments forçosos de diferents poblacions cap a territoris armenis. Plutarc enumera grecs, a qui va portar cap a Mesopotàmia, àrabs, adiabens, assiris, gordiens i capadocis.⁵⁵ Estrabó, en canvi, només parla dels habitants de Capadòcia i de “dotze ciutats gregues”,⁵⁶ i Plini és encara menys precís, ja que fa menció de “moltes poblacions”.⁵⁷ Les fonts armènies només parlen de l’arribada de població jueva que va ser deportada des de Palestina⁵⁸ i assentada a Artaxata.⁵⁹ Segons Movsês (qui es va documentar sobre les colònies jueves mitjançant Faust de Bizanci) també a Vardges (més tard anomenat Valaršapat) al costat del riu K’asał,⁶⁰ ciutat que es va

⁴⁸ Pomp.Trog. hist.prol. 41.4-5: *Tigranes cognomine Deus, a quo subacta est Media et Mesopotamia*. 40.5: *Tigranes Armenius Syriam occupavit*.

⁴⁹ Fest. 14.2: *Syriae et Phoenice, bello a Tigrae, Armeniorum rege, receptae sunt*. Cass. Dio 37.7a: τήν τε κοίλην Συρίαν καὶ τὴν Φοινίκην ἄρτι τε βασιλέων ἀπηλλαγμένας καὶ ὑπὸ τε τῶν Ἀραβίων καὶ ὑπὸ τοῦ Τιγράνου κεκακωμένας συνεστήσατο.

⁵⁰ App. Syr. 8.48: ὁ Τιγράνης ἦρχε Συρίας τῆς μετ’ Εὐφράτην, ὅσα γένη Σύρων μέχρι Αἰγύπτου. ἦρχε δὲ ὁμοῦ καὶ Κιλικίας.

⁵¹ App. Syr. 11.69: τοιγάρτοι αὐτὸν θεοῦ μετιόντος ἐξήλασε τῆς ἀρχῆς Τιγράνης. Malal. *Chronogr.* 8.211.5-10: Τιγράνης τις βασιλεὺς Ἀρμενίων ἐλθὼν ἐπολέμησε τῷ αὐτῷ Ἀντιόχῳ πόλεμον μέγαν. καὶ νικήσας τὸν αὐτὸν Ἀντίοχον ὁ Τιγράνης βασιλεὺς Ἀρμενίων παρέλαβε τὴν Ἀντιόχειαν τὴν μεγάλην καὶ τὴν βασιλείαν αὐτοῦ, ἀφειλάμενος πάντα παρ’ αὐτοῦ ἃ εἶχε, φυγόντος τοῦ αὐτοῦ Ἀντιόχου βασιλέως ἐπὶ τὰ Περσικὰ μέρη τὸν αὐτὸν Τιγράνην.

⁵² Pomp.Trog. hist.Iust. 40.1.3: *omnes in Tigranen, regem Armeniae, consensere*.

⁵³ App. Syr. 8.48: Μαγαδάτην στρατηγὸν ἐπιτάξας ἅπασιν, ἐπὶ ἔτη τεσσαρεσκαίδεκα. 11.70: προσθετέον ἐπὶ τοῖς διακοσίοις τριάκοντα ἔτεσι τὰ Τιγράνου τεσσαρεσκαίδεκα.

⁵⁴ Pomp.Trog. hist.Iust. 40.1.4: *in regnum Syriae per X et VIII annos tranquillissimo regno potitus est*. 40.2.3: *X et VIII annos, quibus Tigranes Syriam tenuit*.

⁵⁵ Plut. *Luc.* 21.4: Ἑλλήνων δὲ τὴν Μεσοποταμίαν ἐνέπλησε, πολλοὺς μὲν ἐκ Κιλικίας, πολλοὺς δ’ ἐκ Καππαδοκίας ἀνασπάστους κατοικίζων. ἐκίνησε δ’ ἐξ ἠθῶν καὶ Ἄραβας. 26.1: ἦσαν δ’ ἐν αὐτῇ πολλοὶ μὲν Ἕλληνες τῶν ἀναστάτων ἐκ Κιλικίας, πολλοὶ δὲ βάρβαροι τοῖς Ἕλλησιν ὅμοια πεπονθότες, Ἀδιαβηνοὶ καὶ Ἀσύριοι καὶ Γορδυνοὶ καὶ Καππάδοκες, ὧν κατασκάψας τὰς πατρίδας, αὐτοὺς δὲ κομίσας ἐκεῖ κατοικεῖν ἠνάγκασεν. 29.4: τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν, οὗς ὁ Τιγράνης πανταχόθεν ἠθροΐκει μέλλων ἀποδεικνύειν τὸ κατεσκευασμένον ὑπ’ αὐτοῦ θέατρον.

⁵⁶ Strab. 11.14.15: ἐκ δώδεκα ἐρημωθεισῶν ὑπ’ αὐτοῦ πόλεων Ἑλληνίδων ἀνθρώπους συναγαγόν. 12.2.9: ἠνίκα τὴν Καππαδοκίαν κατέδραμεν· ἅπαντας γὰρ ἀναστάτους ἐποίησεν εἰς τὴν Μεσοποταμίαν, καὶ τὰ Τιγρανόκερτα ἐκ τούτων συνώκισε τὸ πλεόν.

⁵⁷ Plin. *NH.* 6.142: *multis gentibus eorum deductis illo a Tigrae Magno*.

⁵⁸ MX. 2.14: առեալ գերի բազում և ի Հրէից. (= Yohannes Draxanakertc’i 5) Faust de Bizanci 55: որոնց Արշակունի Տիգրան թագապորը գերի էր բերել Պաղեստինից (...) Հայոց Տիգրան մեծ թագապորը բերել էր Պաղեստինից Հին Ժամանակ.

⁵⁹ MX. 3.35: Հրեայն (...) գորս ածեալ էր նոյն Տիգրանայ աբաբլի.

⁶⁰ MX 2.16: գգբրութիւնն Հրէից նստուցեալ յԱրմաւիր և յսանին Վարդգէսի որ ի վերաւ Քասաղ գետոյ.

convertir en un punt comercial a partir d'aquell moment,⁶¹ i també parla d'un altre grup de jueus que van arribar a “la ciutat de Semíramis” provinents de Marisa.⁶² Aquest èmfasis en la població jueva és un intent de Movsès d'atribuir un origen antic a la família dels Bagratuni de procedència suposadament jueva.⁶³

Sobre les primeres conquestes de Tigranes, les fonts armènies expliquen que va reunir les seves tropes i va marxar contra “l'exèrcit grec”, el qual havia atacat i envaït el país. Així, els va fer front i els va obligar a retirar-se.⁶⁴ A Mitrídates li va confiar Mažak, és a dir Cesarea, junt amb la resta d'Anatòlia i, havent-li deixat un exèrcit nombrós, va tornar a Armènia.⁶⁵ La diferència que es veu aquí respecte a la manera en que els autors clàssics narren la conquesta conjunta de Capadòcia per part de Mitrídates i Tigranes és que les fonts armènies atribueixen més protagonisme i rellevància al rei armeni, relegant la figura de Mitrídates a una segona posició, insinuant que va ser Tigranes qui hauria vençut només amb les seves tropes als grecs i com si Mitrídates fos un subordinat seu a qui se li confia un territori conquerit. A més, es diu que en aquells temps els armenis ja havien tingut enfrontaments amb els grecs i que, fins i tot, aquests havien arribat a Armènia. Cap font clàssica testimonia això últim, ja que Armènia encara no hauria tingut confrontacions amb el món occidental i molt menys els grecs haurien tingut raons per fer avenços cap a aquests territoris.

2.5 Aspectes del regnat de Tigranes

L'imperi que va crear tenia en principi la residència reial com a capital, la ciutat d'Artaxata, emmurallada vora el riu Araxes. A prop estaven situades les ciutats d'Arxata i les fortaleses de Babyrsa i Olane. Com a curiositat, Estrabó i Plutarc asseguren que Artaxata va ser planejada i construïda per Aníbal el cartaginès durant el regnat

⁶¹ MX. 2.65: *Տիգրան միջին յԱրչակունեաց նստոյց ժասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից.*

⁶² MX 2.19: *Տիգրան հրաման տայ Բարգավիրանայ նստուցանել զգերին Հրէից որ ի Մարիսացւոց ի քաղաքն Շամիրամայ.*

⁶³ Thomson 2006, 28.

⁶⁴ MX. 2.14: *Եւ ժողովեալ զգօրս Հայոց՝ ընդդէմ երթալ գօրագն Յունաց որք յետ մահուանն Արտաշիսի հօրն իւրոյ և ցրուելոյ դօրացն՝ հետամուտ լեալ դիմեալ գալին յաշխարհս ներ: Որոց ընդդէմ պատահեալ Տիգրանայ՝ արգեալ ի վերջ նահանջէ. Յովհանն Դրասնակերտցի, 5: սա գումարտակ բազում ընդդէմ Յունականացն՝ ՚ի վերայ եկելոցն նորա, կազմեալ՝ ՚ի վերջ կոյս զնոսա նահանջէր.*

⁶⁵ MX. 2.14: *Եւ ի քեռայր իւր Միհրդատ հաւատացեալ զՄաթաք և զհոգս Մէջերկրացն և զօր բազում թողեալ առ նմա՝ դառնայ յաշխարհս մեր (= Step'anos 1.5).*

d'Artašes.⁶⁶ En canvi, Movsês no fa referència a aquest personatge, sinó que explica que va ser Artašes mateix qui la va fer construir.⁶⁷

Com a una de les seves primeres tasques, Tigranes va voler edificar temples i estàtues en territori armeni amb l'assistència de sacerdots grecs que hi havien vingut i que indicarien a on s'haurien de situar aquests. Així doncs, es van construir estàtues de déus grecs sincretitzats amb divinitats armènies: la de Zeus Olímpic es va col·locar a Ani, la d'Atena a T'il, la d'Àrtemis a Erez, la d'Hefest a Bagayarinj, i les d'Afrodita i Hèracles a Aštišat.⁶⁸ El coneixement del paganisme a l'Armènia precristiana deriva de referències a déus pagans i altars d'Agat'angelos.⁶⁹

Tant les fonts clàssiques com Movsês donen exemples de personatges entorn de la seva cort que van patir en mans de Tigranes. Plutarc ens parla de tres. Un era un amic de Mitrídates anomenat Metrodor d'Escepsis a qui Tigranes va rebre en audiència com a ambaixador del seu aliat que demanava ajuda contra els romans. Quan Tigranes li va demanar consell sobre com actuar i quan aquest li va dir que com a ambaixador li exhortava però com a conseller li dissuadia,⁷⁰ ho va denunciar a Mitrídates,⁷¹ el qual al seu torn es va encarregar de fer-lo desaparèixer. Tigranes es va penedir d'haver traït aquest home i li va donar esplèndida sepultura.⁷² Amfícrates el retòric va morir també a la seva cort. En el seu cas, va deixar-se morir de fam, exclòs de tota relació amb els grecs, a causa d'unes sospites que havien recaigut sobre ell per haver-se traslladat prop de Cleòpatra,

⁶⁶ Strab. 11.14.6: πόλεις δ' εἰσὶν τῆς Ἀρμενίας Ἀρτάξατά τε ἦν καὶ Ἀρταξιάσατα καλοῦσιν, Ἀννίβα κτίσαντος Ἀρταξία τῷ βασιλεῖ καὶ Ἀρξάτα, ἀμφοτέραι ἐπὶ τῷ Ἀράξει, ἡ μὲν Ἀρξάτα πρὸς τοῖς ὄροις τῆς Ἄτροπατίας, ἡ δὲ Ἀρτάξατα πρὸς τῷ Ἀραξηνῶ πεδίῳ συνφοκισμένη καλῶς καὶ βασιλείον οὖσα τῆς χώρας (...) οὐ πολὺ δ' ἄπωθεν τῆς πόλεως ἐστὶ τὰ Τιγράνου καὶ Ἀρταουάσδου γαζοφυλάκια, φρούρια ἐρυμνά, Βάβυρσα τε καὶ Ὀλανή. Plut. *Luc.* 31.3-4: λέγεται δ' Ἀννίβαν τὸν Καρχηδόνιον (...) σχῆμα πόλεως ἐν αὐτῷ προὑπογράψασθαι, καὶ τὸν Ἀρτάξαν ἐπαγαγόντα δεῖξαι καὶ παρορμῆσαι πρὸς τὸν οἰκισμὸν. ἠσθέντος δὲ τοῦ βασιλέως καὶ δεηθέντος, ὅπως αὐτὸς ἐπιστατήσῃ τοῦ ἔργου, μέγα τι καὶ πάγκαλον χρῆμα πόλεως ἀναστῆναι, καὶ γενομένην ἐπόνυμον τοῦ βασιλέως μητρόπολιν ἀποδειχθῆναι τῆς Ἀρμενίας.

⁶⁷ MX 2.49: երթեալ Արտաշեսի ի տեղին (...) շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ.

⁶⁸ MX 2.14: առաջին գործ զմեհեանսն շինել կամեցաւ: Իսկ քրմացն որ եկեալ էին ի Յունաց զմտաւ ածեալ զի մի ի խորագոյն Հայս վարիցին՝ պատճառեցան ըղձուլթիւնս իբր թէ դիքն անդէն կանիցին զբնակիլն: Որովհետեւ հաւանեալ Տիգրան կանգնեաց զՈղիմպիական պատկերն Դիոսի յամուրն յԱնի և զԱթենայն ի Թիլ և զԱրտեմիդայ զմիւս պատկերն յԵրզրայ և զԳիբսուսն ի Բագայարինջ: Բայց զԱրտեմիդայ զպատկերն իբրև Հերակլեայ տարիաւորի առ նորին պատկերին Հերակլեայ հրամայեաց կանգնել յաշտից տեղիսն.

⁶⁹ Agat'angelos 811.

⁷⁰ Plut. *Luc.* 22.3: τοῦτον, ὡς ἔοικεν, ὁ Τιγράνης πεμφθέντα πρεσβευτὴν ὑπὸ τοῦ Μιθριδάτου πρὸς αὐτὸν δεομένου βοηθεῖν ἐπὶ Ῥωμαίους ἤρετο: 'σὺ δ' αὐτὸς, ὦ Μητρόδωρε, τί μοι περὶ τούτων παρανεῖς;' κάκεινος εἶτε πρὸς τὸ Τιγράνου συμφέρον εἶτε Μιθριδάτην σφῆζεσθαι μὴ βουλόμενος, ὡς μὲν πρεσβευτῆς ἔφη κελύθειν, ὡς δὲ σύμβουλος ἀπαγορεύειν.

⁷¹ Plut. *Luc.* 22.3: ταῦτ' ἐξήνεγκεν ὁ Τιγράνης τῷ Μιθριδάτῃ.

⁷² Plut. *Luc.* 22.4: ἔθασεν οὖν ὁ Τιγράνης λαμπρῶς τὸ σῶμα, μηδεμιᾶς πολυτελείας φεισάμενος εἰς νεκρὸν ὄν ζῶντα προῦδωκεν.

muller de Tigranes.⁷³ El tercer d'aquests personatges va ser el rei dels gordiens, anomenat Zerbiè, qui havia volgut formar una aliança amb Lucul en secret però que, quan el van descobrir, va ser degollat junt amb la seva dona i fills.⁷⁴

Movsês parla d'un tal Asud a qui se li va tallar la llengua perquè ell i els seus (els Bagratuni, una família destacada) havien refusat d'oferir sacrificis en els altars que s'havien edificat i no van venerar els déus, deshonrant així les imatges.⁷⁵ No els va passar res pitjor perquè van estar d'acord amb menjar la carn dels sacrificis, però com que seguien sense seguir els rituals els va privar del comandament de l'exèrcit.⁷⁶

Tigranes va posseir el títol de “Rei de reis” tal com explica Aprià⁷⁷ i com es pot veure reflectit en Plutarc, qui es refereix a ell com βασιλεὺς βασιλέων en algun moment.⁷⁸ A més, Cassi Dió explica que és el títol que li va donar Pompeu al fill de Tigranes un cop el va capturar i portar a Roma.⁷⁹ Aquests epítet coincideix amb el que es veu en algunes de les pròpies monedes que va fer encunyar Tigranes, a on es veu el títol ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ.⁸⁰ Una altra manera similar que tenen les fonts per referir-se a ell és amb el títol de βασιλεὺς μέγας, tal com es veu en els pergamins trobats a Avroman⁸¹ i a les monedes⁸². Tanmateix, el títol oriental “Rei de reis” sembla que en aquesta època ja no tenia la mateixa exclusivitat que en època aquemènida, ja que diferents reis el podien portar a la vegada, ja fos Mitrídates del Pont o els reis de Pàrtia, i podria tenir en realitat una rellevància carismàtica.⁸³ Shayegan argumenta que Tigranes no va reclamar aquest títol fins l'arribada de Pompeu (ja que les monedes amb aquestes inscripcions daten de finals del seu regnat), i que el general romà l'hi hauria concedit per representar-se a si

⁷³ Plut. *Luc.* 22.5: ἐτελεύτησε δὲ παρὰ τῷ Τιγράνῃ καὶ Ἀμφικράτης ὁ ῥήτωρ (...) μεταστάντα δὲ πρὸς Κλεοπάτραν τὴν Μιθριδάτου θυγατέρα, Τιγράνῃ δὲ συνοικοῦσαν ἐν διαβολῇ γενέσθαι ταχὺ, καὶ τῆς πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἐπιμιξίας εἰργόμενον ἀποκαρτερῆσαι.

⁷⁴ Plut. *Luc.* 29.6: Ζαρβιηνὸς γὰρ ὁ τῶν Γορδονηῶν βασιλεὺς, ὥσπερ εἴρηται, δι' Ἀπίου κρύφα Λουκούλλῳ διείλεκτο περὶ συμμαχίας τὴν Τιγράνου τυραννίδα βαρυνόμενος: μηνυθεὶς δ' ἀπεσφάγη, καὶ παῖδες αὐτοῦ καὶ γυνὴ συναπώλοντο.

⁷⁵ MX. 22.14: գոր շառեալ յանձն արանց ազգին Բագրատունեանց. յորոց զմիոյ ուրումն զլեզուն հասեալ որում անուն էր Ասուր ևսսն պատկերացն անարգանաց.

⁷⁶ MX. 22.14: ոչ ալի իւրք խոշտանգէ: քանզի յանձն առին ուտել ի գոհիցն արքայի և զմիս խոզի թէպէտ և ոչ ինքեանք գոհեցին երկրպագութեանք: Վասն որոյ առևուր ի նոցանէ ի բաց զիշխանութիւն գորուն.

⁷⁷ App. *Syr.* 8.48: βασιλεὺς ἀπὸ τοῦδε βασιλέων ἠγεῖτο εἶναι.

⁷⁸ Plut. *Luc.* 14.5

⁷⁹ Cass. Dio 37.6.2-3: καίτοι τῷ Τιγράνῃ τῷ αἰχμαλώτῳ καὶ τοῦτο παρὰ τὸ νομιζόμενον αὐτὸς δούς, ὅτε τὰ ἐπινίκια αὐτοῦ ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐπεμψεν.

⁸⁰ Alram 1986, 74.

⁸¹ Minns 1915, 28.

⁸² Veure apèndix.

⁸³ Traina 2023, 441-442.

mateix com el conqueridor de tal rei,⁸⁴ igual que va fer amb el fill capturat, tal com explica Cassi Dió. El fet que Apià i Lucul descriguin un Tigranes amb aquest títol abans de l'arribada de Pompeu podria tractar-se d'un anacronisme, segons Traina.⁸⁵

Plutarc dona la imatge d'un rei amb moltes riqueses i egocèntric: “sobretot, l'esperit del rei s'havia tornat teatral i superb ultra mesura en mig de la seva gran prosperitat.”⁸⁶ L'autor intenta reflectir l'actitud de superioritat envers els seus subordinats quan descriu com els quatre reis súbdits l'idolatraven, sempre al seu costat; quan ell anava a cavall, aquests el seguien a peu, i quan ell seia al tron, ells estaven al seu voltant amb els braços creuats.⁸⁷ En efecte, per a Plutarc el regnat de Tigranes era més bé una tirania, com diu en la seva obra (τυραννίδα),⁸⁸ perquè no “regnava”, sinó que “vivía amb supèrbia” (ὑβρισεύ).⁸⁹ De fet, Ateneu de Nàucratis, autor més posterior, recalca aquesta opulència de Tigranes i de Mitridates (i per extensió dels reis orientals) quan diu que Lucul es va emportar i va gaudir de les seves riqueses.⁹⁰

2.6 Tigranes contra Roma

Els enfrontaments directes amb Roma els tindrà durant les terceres guerres mitridàtiques (73-63). Mitridates, en les seves batalles contra els romans, demana ajuda als armenis⁹¹ i finalment, no aconseguint contenir-los, es veu obligat a refugiar-se a Armènia per buscar

⁸⁴ Shayegan 2011, 318.

⁸⁵ Traina 2023, 441.

⁸⁶ Plut. *Luc.* 21.3: μάλιστα τοῦ βασιλέως αὐτοῦ τὸ φρόνημα τραγικὸν καὶ ὑπέρογκον ἐν ταῖς μεγάλας εὐτυχίαις ἐγεγόνει. πάντων, ὅσα ζηλοῦσιν οἱ πολλοὶ καὶ θαυμάζουσιν, οὐ μόνον ὄντων περὶ αὐτόν, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸν γεγονέναι δοκούντων.

⁸⁷ Plut. *Luc.* 21.5: βασιλεῖς δὲ πολλοὶ μὲν ἦσαν οἱ θεραπεύοντες αὐτόν, τέσσαρες δέ, οὓς αἰεὶ περὶ αὐτὸν εἶχεν ὥσπερ ὀπαδοὺς ἢ δορυφόρους, ἰππότη μὲν ἐλάυνοντι πεζοὺς παραθέοντας ἐν χιτωνίσκοις, καθημένῳ δὲ καὶ χρηματίζοντι περιεστῶτας ἐπηλλαγμέναις δι' ἀλλήλων ταῖς χερσίν, ὅπερ ἐδόκει μάλιστα τῶν σχημάτων ἐξομολόγησις εἶναι δουλείας, οἷον ἀποδομένων τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸ σῶμα τῷ κυρίῳ παρεχόντων παθεῖν ἐτοιμότερον ἢ ποιῆσαι.

⁸⁸ Plut. *Luc.* 29.6.

⁸⁹ Plut. *Luc.* 21.6: τοσαῦτα γὰρ ἐβασίλευσε, μᾶλλον δὲ ὑβρισεύ.

⁹⁰ Ath. 12.61: καρπωσάμενον δεῖν βασιλέων πλοῦτον Μιθριδάτου καὶ Τιγράνου.

⁹¹ Plut. *Luc.* 9.4: Ἀρμενίων στρατός ἐστι καὶ Μήδων, Τιγράνου Μιθριδάτη καταπέμψαντος ἐπικουρίαν'. 22.3: (...) ὑπὸ τοῦ Μιθριδάτου πρὸς αὐτὸν δεομένου βοηθεῖν ἐπὶ Ῥωμαίους. App. *Mith.* 11.78: πρὸς τε τὸν κηδεστὴν Τιγράνην τὸν Ἀρμένιον (...) περιέπεμπεν, ἐπικουρεῖν ἐπέιγων. Vell. *Hist.* 2.37.3: *Armeniam Tigranemque socerum petiit.*

suport en el seu aliat,⁹² cosa que donarà començament als conflictes entre els romans i Tigranes.⁹³

Lucul, l'any 71 aC, envia Api Clodi cap a Tigranes, que portava 25 anys al tron en aquell moment,⁹⁴ per demanar que li lliurés Mitridates.⁹⁵ Tanmateix, Tigranes refusa d'entregar-lo⁹⁶ i Api se'n torna, decisió que indicava que s'havia de fer la guerra contra aquest rei.⁹⁷ Encara que Mitridates era l'aliat de Tigranes, sembla ser, segons la descripció de Plutarc i Mèmnon, que aquest no s'havia preocupat massa de rebre'l al principi,⁹⁸ ja que Mitridates portava a Armènia 1 any i 8 mesos abans de trobar-se amb ell.⁹⁹ Plutarc afegeix que Tigranes estava ple de sospites i gelosia.¹⁰⁰ Apià, en canvi, sembla descriure Tigranes com un rei que intervé a les guerres per ajudar el seu sogre, o sigui, més per pietat familiar que per un odi cap als romans.¹⁰¹

Per l'altra banda, les fonts armènies eviten parlar de la incursió de Lucul contra Armènia perquè hauria estat vista d'una manera negativa en la tradició nacional armènia,

⁹² Plut. *Luc.* 19.1: ἐφθάκει Μιθριδάτης εἰς Ἀρμενίαν πρὸς Τιγράνην πεφευγώς. App. *Mith.* 12.82: ὄθεν ἐς Τιγράνην ἔφυγε. *Syr.* 8.49: Μιθριδάτην διώκοντος ἐς τὸν Τιγράνην ὑποφεύγοντα. Cic. *Sest.* 58. *Mithridatem pulsum Ponto opibus suis regnoque defendit.* Vell. *Hist.* 2.37.2.1-3: *At rex fusus fugatusque et omnibus exutus copiis Armeniam Tigranemque socerum petiit.* Liv. *Perioch.* 97.13-15: *Mithridates desperatione rerum suarum coactus ad Tigranen, Armeniae regem, confugit.* Val. Max. *Mem.* 5.1.9.4-5: *Mithridatem Ponto pulsum uiribus suis protexerat.* Eutr. 6.8.4: *susceptus tamen est Mithridates post fugam a Tigra-ne.* Memn. 31.1 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 360): Μιθριδάτης δὲ πρὸς τὸν γαμβρὸν παραγεγονώς. 35.3 (p. 362): τὸν βασιλέα μαθεῖν διὰ γραμμάτων ὑπὸ Τιγράνου τε τοῦ γαμβροῦ φιλοφρόνως δεδέχθαι, καὶ οὐκ εἰς μακρὰν ἐκειθεν προσδοκᾶν τὴν ἀποχρῶσαν βοήθειαν. Cic. *Man.* 23: *Hunc in illo timore et fuga Tigranes, rex Armenius, excepit diffidentemque rebus suis confirmavit et adflictum erexit perditumque recreavit.*

⁹³ Plut. *Luc.* 14.6: οὐ περιόψεται δὲ αὐτὸν ἰκέτην ὑποδεξάμενος, ἀλλὰ πολεμήσει πρὸς ἡμᾶς. Cic. *Sest.* 58.7-8: *cum Armeniorum rege Tigra-ne grave bellum nuper ipsi diuturnumque gessimus.*

⁹⁴ Plut. *Luc.* 21.6: διὰ πέντε καὶ εἴκοσιν ἐτῶν.

⁹⁵ Plut. *Luc.* 19.2: Ἄππιον μὲν ἔπεμψε πρὸς Τιγράνην ἐξαιτῶν Μιθριδάτην. 21.6: ὁ Ἄππιος (...) ἄντικρυς ἤκειν ἔφη Μιθριδάτην ἀπάξων ὀφειλόμενον τοῖς Λουκούλλου θριάμβοις ἢ καταγγελῶν Τιγράνην πόλεμον. App. *Mith.* 12.83: Μιθριδάτην δ' ἐξήτει παρὰ Τιγράνου.

⁹⁶ Plut. *Luc.* 21.7: ἀπεκρίνατο μὲν οὖν τῷ Ἀπίῳ μὴ προήσασθαι Μιθριδάτην, καὶ Ῥωμαίους πολέμου ἄρχοντας ἀμυνεῖσθαι. Memn. 31.2 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 360): Ἐπεμψε δὲ καὶ Λεύκολλος πρὸς Τιγράνην πρεσβευτὴν Ἄππιον Κλώδιον, Μιθριδάτην ἐξαιτῶν. Ὁ δὲ οὐκ ἔδωκε, φήσας τὴν ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων, εἰ τῆς γαμετῆς πατέρα προδοίη, διευλαβεῖσθαι μομφήν. App. *Mith.* 12.84: τὸν Τιγράνην, οὐκ ἐκδιδόντα οἱ τὸν Μιθριδάτην.

⁹⁷ Plut. *Luc.* 23.2: ἐπεὶ δ' Ἄππιός τε ἤκε καὶ πολεμητέον πρὸς Τιγράνην ἐφαίνετο.

⁹⁸ Plut. *Luc.* 22.1: Τιγράνης δὲ Μιθριδάτην πρότερον μὲν οὐδὲ ἰδεῖν ἠξίωσεν οὐδὲ προσεῖπεν.

⁹⁹ Memn. 31.1 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 360): Μιθριδάτης δὲ πρὸς τὸν γαμβρὸν παραγεγονώς, καὶ συνουσίας τυχεῖν ἀξιώων, ταύτης μὲν οὐ τυγχάνει, φρουρὰν δὲ τοῦ σώματος παρ' αὐτοῦ λαμβάνει καὶ τῆς ἄλλης δεξιώσεως μετεῖχεν. 38.1: Μιθριδάτης δὲ ἐνιαυτὸν καὶ μῆνας ἧ' ἐν τοῖς μέρεσι τῆς Ἀρμενίας διατρίβων, οὕτω εἰς ὅσιν κατέστη Τιγράνου· ἐπεὶ δὲ Τιγράνης ἐδυσσωπῆθη εἰς θέαν αὐτὸν καταστῆσαι, μετὰ λαμπρᾶς τε τῆς πομπῆς ἀπήντα, καὶ βασιλικῶς ἐδεξιοῦτο.

¹⁰⁰ Plut. *De Fort. Rom.* 11: Τιγράνην δὲ Μιθριδάτου λαμπροῦ μὲν ὄντος ὑπόνοια καὶ φθόνος ἐχώριζεν, ἡττωμένῳ δ' ἀνέμειξεν ἑαυτὸν συναπολέσθαι.

¹⁰¹ Ballesteros Pastor 2016, 68-69.

d'on s'hauria transmès part de la memòria històrica d'aquella època.¹⁰² Movsès és l'únic que, encara que molt poc, parla de Lucul; li dona el nom de Vaykun i l'anomena un "bandoler". Movsès explica simplement que Tigranes va conèixer la notícia que Vaykun/Lucul estava causant un tumult a Armènia i va haver de tornar des de Palestina, que és on estava.¹⁰³

En efecte, al 69 aC marxa Lucul cap a Armènia i Tigranes se'n va assabentar per mitjà de missatgers, però com que no li va fer gràcia la notícia, diuen els autors clàssics, ho van pagar els missatgers: Plutarc parla d'un a qui li va fer tallar el cap¹⁰⁴ i Apià en menciona un altre que va ser penjat,¹⁰⁵ una mostra de la manera que tenien les fonts clàssiques de descriure el caràcter d'aquest rei com a despòtic i injust. Mentrestant Tigranes es trobava a Síria assetjant Ptolemais¹⁰⁶ i en aquells moments estava intentant de deposar del govern de Síria la reina Selene Cleòpatra, però sense gaires avenços, perquè va ser aturat mitjançant regals i acords que Alexandra, la reina de Judea, li havia proposat per tal que no continués amb el seu propòsit.¹⁰⁷ Estrabó explica que va acabar portant Selene cap a Selèucia, on la va empresonar i matar.¹⁰⁸ Llavors, quan va escoltar la notícia que Lucul havia arribat i estava ja prenent algunes ciutats, se'n va tornar.¹⁰⁹ Va confiar la defensa de Tigranocerta a Manceu¹¹⁰ i va enviar primer Mitrobarzanes,¹¹¹ que va ser derrotat en un enfrontament contra Lucul i, en conseqüència, Tigranes va fugir de

¹⁰² Manandyan 2007, 70.

¹⁰³ MX 2.14: *Թե Վալուկն ոմն անուկն յերուզակ խոտվել գերկիրն շայոց. 2.15: քանզի էր դարձեալ չիւր աշխարհն վասն խուճապանաց յերուզակին.* (= Step'anos Taronec' i 1.5)

¹⁰⁴ Plut. *Luc.* 25.1: Τυγράνη δ', ὡς ὁ πρῶτος ἀγγείλας ἦκοντα Λούκουλλον οὐκ ἐχαίρησεν, ἀλλ' ἀπετέμμητο τὴν κεφαλὴν, οὐδείς ἄλλος ἔφραζεν.

¹⁰⁵ App. *Mith.* 12.84: ὁ γάρ τοι πρῶτος εἰπὼν ἐκεκρέμαστο ὑπ' αὐτοῦ.

¹⁰⁶ MX. 2.14: *Եւ նոյն Հեսոյն դիմէ յաշխարհն Պաղեստինացոց՝ վրէժս պահանջել ի Պտղոմաշիւ Կղէդապարայ. (...) նստի շուրջ գՊտղոմաշիւ քաղաքու.*

¹⁰⁷ Flav. Ios. *AJ* 13.419: δῶρα δὴ καὶ πολλὰ καὶ λόγου ἄξια πέμπουσιν αὐτῷ καὶ πρέσβεις πολιορκοῦντι Πτολεμαῖδα. *BJ* 1.5.116: Τυγράνην δὲ τὸν Ἀρμενίων βασιλέα προσκαθεζόμενον Πτολεμαῖδι καὶ πολιορκοῦντα Κλεοπάτραν συνθήκαις καὶ δώροις ὑπηγάγετο. MX. 2.14: *ինչս բաղուս սալով՝ դարձոյց դիւ անսի.*

¹⁰⁸ Strab. 16.2.3: τὴν Σελήνην ἐπικληθεῖσαν Κλεοπάτραν Τυγράνης ἀνεῖλε, καθείρξας χρόνον τινὰ ἥνικα τῆς Συρίας ἐξέπεσεν.

¹⁰⁹ Flav. Ios. *AJ* 13.421: ἄρτι δὲ τῆς Πτολεμαῖδος ἐλαωκυίας ἀγγέλλεται Τυγράνη Λεύκολλον διώκοντα. Μιθριδάτην ἐκείνου μὲν διαμαρτεῖν εἰς τοὺς Ἴβηρας ἀναφυγόντος, τὴν δὲ Ἀρμενίαν πορθήσαντα πολιορκεῖν Τυγράνης δὲ καὶ ταῦτ' ἐπιγνοὺς ἀνεχώρει τὴν ἐπ' οἴκου. *BJ* 1.5.116: φθάνει δ' ἐκείνος ἀπαναστὰς διὰ τὰς οἴκου ταραχὰς ἐμβεβληκότος εἰς τὴν Ἀρμενίαν Λευκόλλου. Zonar. *Epit. hist.* 5.5: ἄρτι δὲ τὴν Πτολεμαῖδα πορθήσαντι ἀγγέλλεται οἱ Ἀκέλαος εἰς Ἀρμενίαν ὀρμήσας, καὶ διὰ τοῦτο ἀνεχώρει πρὸς τὴν οἰκείαν.

¹¹⁰ App. *Mith.* 12.84: Μαγκαΐω δὲ Τυγρανόκερτα φυλάττειν ἐπέτρησεν.

¹¹¹ Plut. *Luc.* 25.2: Μιθροβαρζάνης (...) ἐπέμφθη γὰρ εὐθὺς ἐπὶ τὸν Λούκουλλον. App. *Mith.* 12.84: Μιθροβαρζάνην προύπεμπε μετὰ δισχιλίων ἰππέων, Λεύκολλον ἐπισχεῖν τοῦ δρόμου.

la ciutat, encaminant-se cap al Taurus,¹¹² no sense rebre atacs dirigits per Murena pel camí.¹¹³ Mentrestant, Lucul es va dedicar a assetjar Tigranocerta junt amb Sextili.¹¹⁴ Apià i Mèmnon expliquen que Tigranes hauria mobilitzat una part de l'exèrcit per salvar les concubines i altres possessions valuoses de la ciutat.¹¹⁵

Malgrat les recomanacions de Mitrídates de no afanyar-se a una batalla contra els romans sinó de rodejar-los i tallar els seus subministres,¹¹⁶ Tigranes va reunir un exèrcit format per aliats provinents de Gordiene i Adiabene, i per medes, àrabs, albans i ibers del Càucas,¹¹⁷ i es va posar en marxa.¹¹⁸ En arribar al Taurus es va fer evident que el nombre de forces dels romans era inferior al de l'exèrcit que havia reunit el rei d'Armènia.¹¹⁹ Les fonts clàssiques que descriuen la seva reacció davant de tot això retraten un Tigranes ple d'orgull i altiu que fins i tot s'ho pren a broma, mentre els altres reis i generals li dirigeixen la paraula amb afalacs i intentat de fer-se notar. Els autors clàssics el mostren molt animat ja que encara no havia patit cap derrota.¹²⁰ Plutarc destaca per la seva narració de caire anecdòtic, posant unes paraules en llavis del rei:

¹¹² Plut. *Luc.* 25.5: ἐκ τούτου Τιγράνης μὲν ἐκλιπὼν Τιγρανόκερτα, μεγάλην πόλιν ἐκτισμένην ὑπ' αὐτοῦ, πρὸς τὸν Ταῦρον ἀνεχώρησε.

¹¹³ Plut. *Luc.* 25.6: Μουρήνας δ' ἐπόμενος Τιγράνη τραχὺν αὐλῶνα καὶ στενόπορον στρατῷ μακρῷ διεκβάλλοντι καιροῦ παρασχόντος ἐπιτίθεται, καὶ φεύγει μὲν αὐτὸς Τιγράνης.

¹¹⁴ Plut. *Luc.* 26.1: ὁ Λούκουλλος ἐπορεύετο πρὸς Τιγρανόκερτα, καὶ περιστρατοπεδεύσας ἐπολιόρκει τὴν πόλιν. Cass. Dio 36.1b.1: Μιθριδάτην τε καὶ Τιγράνην τὸν Ἀρμένιον πολέμῳ νικήσας καὶ φυγομαχεῖν ἀναγκάσας τὰ Τιγρανόκερτα ἐπολιόρκει. App. *Mith.* 12.84: Μαγκαῖον δὲ Σεξτίλιος ἐς Τιγρανόκερτα κατακλείσας τὰ μὲν βασιλεία.

¹¹⁵ App. *Mith.* 12.85: προὔπεμψεν αὐτῶν ἐς Τιγρανόκερτα περὶ ἐξακισχιλίους, οἱ διὰ μέσων Ῥωμαίων ἐς τὸ φρούριον ὠσάμενοί τε καὶ τὰς παλλακὰς τοῦ βασιλέως ἐξαρπάσαντες ἐπανῆλθον. Memn. 38.3 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 365): οὗτω δὲ τῆς Ἀρμενίας κατὰ πολλὰ μέρη πολιορκουμένης ἔπεμπε Τιγράνης ἀνακαλῶν Μιθριδάτην. Καὶ στρατὸν δὲ περὶ τὴν πόλιν, ἐν ᾧ τὰς παλλακίδας ἔθετο, διέπεμπε.

¹¹⁶ Plut. *Luc.* 26.3: πολλὰ δὲ Μιθριδάτης ἀπηγόρευσεν ἀγγέλους πέμπων καὶ γράμματα μὴ συνάπτειν μάχην, ἀλλὰ τοῖς ἰππεῦσι περικόπτειν τὴν ἀγοράν. App. *Mith.* 12.85: καὶ αὐτῷ τότε πρῶτον Μιθριδάτης ἐς ὄψιν ἐλθὼν συνεβούλευε μὴ συμπλέκεσθαι Ῥωμαίοις, ἀλλὰ τῷ ἰππικῷ μόνῳ περιτρέχοντα καὶ τὴν γῆν λυμαινόμενον ἐς λιμὸν αὐτοῦς, εἰ δύναιτο, περικλείσαι.

¹¹⁷ Plut. *Luc.* 26.4: ἐπεὶ δὲ πανστρατιᾷ μὲν αὐτῷ συνῆλθον Ἀρμένιοι καὶ Γορδυηνοί, πανστρατιᾷ δὲ Μήδους καὶ Ἀδιαβηνῶν ἄγοντες οἱ βασιλεῖς παρήσαν, ἦγον δὲ πολλοὶ μὲν ἀπὸ τῆς ἐν Βαβυλῶνι θαλάσσης Ἄραβες, πολλοὶ δὲ ἀπὸ τῆς Κασπίας Ἄλβανοὶ καὶ Ἰβηρες Ἄλβανοῖς προσοικούντες.

¹¹⁸ Plut. *Luc.* 26.5: ἐχώρει παντὶ τῷ στρατῷ. App. *Mith.* 12.85: προῆει συνεσκευασμένος ἐς μάχην. Memn. 38.4 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 366): Δύναμιν δὲ οὗτος ἀθροίσας ὀκτὼ μυριάδας κατέβαινε.

¹¹⁹ Plut. *Luc.* 27.3: καὶ παρὰ τὸν ποταμὸν ἐν πεδίῳ μεγάλῳ καταστρατοπεδεύσας παντάπασι μικρὸς ἐφάνη Τιγράνη. Reg. et Imp. *Aporh.* 88.1: Λεύκουλλος ἐν Ἀρμενίᾳ μετὰ μυρίων ὀπλιτῶν καὶ χιλίων ἰππέων ἐπὶ Τιγράνην ἐχώρει πεντεκαίδεκα; μυριάδας στρατιᾶς ἔχοντα τῇ πρὸ μιᾶς. Front. *Strat.* 2.1.14: *Lucullus adversum Mithridatem et Tigranem in Armenia maiore apud Tigranocertam, cum ipse non amplius quindecim milia armatorum haberet, hostis autem innumerabilem multitudinem.* Fest. 15.13: *Tigranem, Armeniorum regem, cum decem septem millibus quingentis clibanariis, et centum viginti millibus sagittariorum, ipse cum decem et octo millibus Romanorum vicit.*

¹²⁰ Plut. *Comp. Cim. Luc.* 3.5: Λουκούλλῳ δὲ Τιγράνης ἀήττητος ἐκ πολλῶν ἀγώνων καὶ μέγα φρονῶν συνέπεσε.

“Llavors Tigranes, volent també fer el graciós i el burleta, digué aquella frase tan repetida: «Si venen com a ambaixadors, són molts; però si com a soldats, són pocs.» I així passaven llavors el temps, amb ironies i burles.”¹²¹

Mèmnon,¹²² Apià,¹²³ Cassi Dió,¹²⁴ i els compiladors de la *Suda*¹²⁵ també deixen constància que Tigranes hauria dit aquesta frase, encara que com aquests tres últims són autors més tardans el més segur és que hagin consultat el que havien escrit Mèmnon i Plutarc. Sembla ser que la frase junt amb la successió de fets relacionats té paral·lels en la tradició oriental.¹²⁶ Encara que no és segur d'on ho van extreure, Plutarc, per la seva part, diu més endavant en la mateixa obra que per narrar la batalla de Tigranocerta es va basar en escrits d'Antíoc d'Ascaló, d'Estrabó i de Livi,¹²⁷

En l'enfrontament a Tigranocerta l'exèrcit de Tigranes va ser derrotat.¹²⁸ El rei mateix va haver de fugir ja des del començament quan va veure que la seva cavalleria es batia en retirada¹²⁹ perquè Lucul havia atacat abans que les línies armènies estiguessin en ordre.¹³⁰ Durant aquesta fugida es va treure la diadema del cap per tal de no ser reconegut i la va donar al seu fill, qui se la va entregar a un esclau.¹³¹ Mentre Lucul prenia

¹²¹ Plut. *Luc.* 27.4: βουλόμενος δέ τι καὶ αὐτὸς ὁ Τιγράνης χαρίεις εἶναι καὶ σκωπτικός εἶπε τὸ θρυλούμενον: ‘εἰ μὲν ὡς πρεσβευταί, πολλοὶ πάρειςιν εἰ δ’ ὡς στρατιῶται, ὀλίγοι.’ καὶ τότε μὲν οὕτως εἰρωνευόμενοι καὶ παίζοντες διετέλεσαν. (Traducció de Carles Riba)

¹²² Memn. 38.4 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 366): φθάσας δὲ καὶ ἰδὼν τὸ Ῥωμαίων ὀλίγον στρατόπεδον, ὑπεροπτικούς ἦφει λόγους, ὡς εἰ μὲν πρεσβευταὶ παρεῖεν, πολλοὶ φάμενος, συνῆλθον, εἰ δὲ πολέμιοι, παντελῶς ὀλίγοι.

¹²³ App. *Mith.* 12.85: καὶ τὴν Ῥωμαίων ὀλιγότητα ἰδὼν ἐπέσκωψεν οὕτως· εἰ μὲν πρέσβεις εἰσὶν οἶδε, πολλοί, εἰ δὲ πολέμιοι, πάμπαν ὀλίγοι.

¹²⁴ Cass. Dio 36.1b.2: λέγεται δ’ οὖν εἰπεῖν ὡς εἰ μὲν πολεμήσοντες ἤκοιεν, ὀλίγοι, εἰ δὲ πρεσβεύοντες, πολλοὶ παρεῖεν.

¹²⁵ Suid. 3.Λ.688 s.v. Λούκουλλος: ὁ δὲ Τιγράνης ἀπιδὼν ἐς τὸ τῶν Ῥωμαίων καὶ λογιζάμενος εὐαρίθμητον εἶναι, τοῦτο δὴ τὸ θρυλούμενον ἀπεφθέγγετο, ὡς εἰ μὲν πρεσβευταί, πολλοὶ πάρειςιν, εἰ δὲ στρατιῶται, ὀλίγοι.

¹²⁶ Un poema en arameu de finals del segle IV o principis del III aC que narra l'enfrontament entre el rei Ashurbanipal d'Assíria i el rei Shamash-shum-ukin de Babilònia. Aquest relat, a banda de coincidir amb alguns fets que es narren sobre Tigranes, conté la mateixa frase dita pel rei dues vegades en ocasions diferents. Plutarc mateix diu que és una frase repetida sovint. Així doncs, Tigranes podria haver citat una frase coneguda en el seu entorn; cf. Jack i Manning 2019, 83-88.

¹²⁷ Plut. *Luc.* 28.7.

¹²⁸ Oros. *Hist.* 6.3.6: *praeterea Lucullus transgressus Euphraten et Tigrim, apud Tigranocertam urbem cum Mithridate et Tigrane congressus parvissima suorum manu magnum hostium numerum occidit.* Eutr. 6.9.1: *Tigranocertam, civitatem Arzanenae, nobilissimam regni Armeniaci, cepit.* Phot. *Bibl.* 97.20-24: Τιγράνης καὶ Μιθριδάτης ἀθροίσαντες πεζοὺς μὲν τέσσαρας μυριάδας ἰππέας δὲ τρεῖς, καὶ τὸν Ἰταλικὸν αὐτοῦς τάξαντες τρόπον, ἐπολέμησαν Λευκόλλω· καὶ νικᾷ Λευκόλλος (...).

¹²⁹ Plut. *Luc.* 28.5: Τιγράνης δ’ ἐξελάσας ἐν ἀρχῇ μετ’ ὀλίγων ἔφευγε.

¹³⁰ Front. *Strat.* 2.1.14: *usus hoc eius incommodo nondum ordinatam hostium aciem invasit atque ita protinus dissipavit, ut ipsi quoque reges abiectis insignibus fugerent.*

¹³¹ Plut. *Luc.* 28.5-6: καὶ τὸν υἱὸν ὄρων κοινωνοῦντα τῆς αὐτῆς τύχης περιεσπάσατο τὸ διάδημα τῆς κεφαλῆς κάκεινω δακρύσας παρέδωκε, σφάζειν ἑαυτὸν, ὅπως δύναται, καθ’ ἑτέρας ὁδοῦς κελεύσας. ὁ δὲ νεανίας ἀναδήσασθαι μὲν οὐκ ἐτόλμησε, τῶν δὲ παιδῶν τῷ πιστοτάτῳ φυλάττειν ἔδωκεν. Memn. 38.5 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 366): Τιγράνης δὲ τὸ διάδημα καὶ τὰ παράσημα τῆς ἀρχῆς ἐπιθείς τῷ παιδί πρὸς τι

Tigranocerta, Tigranes i Mitrídates van reunir novament un exèrcit, aquesta vegada sota el comandament del darrer, i a més, van demanar ajuda als parts, oferint territoris a canvi.¹³² Sal·lusti presenta la situació d'una manera detallada en la seva suposada reproducció del que seria una carta de Mitrídates al rei Arsaces de Pàrtia, on li demana una aliança i li explica els antecedents.¹³³ Tanmateix, els parts jugaven un doble joc, ja que també havien intentat fer aliances amb Lucul al mateix temps.¹³⁴

Al 68 aC Lucul marxa un altre cop contra Tigranes,¹³⁵ intentant de prendre i saquejar ciutats del seu territori. Va passar temps tractant d'entrar a la ciutat de Nísibis mentre Tigranes anava assegurant la resta de ciutats i s'oposava a Luci Fanni, a qui Lucul va haver d'assistir.¹³⁶ Finalment, els romans fan camí en direcció a Artaxata¹³⁷ i Tigranes acaba sent derrotat al riu Arsànias.¹³⁸ D'aquesta manera, Lucul va aconseguir una victòria

τῶν ἐρυμάτων διαφεύγει. Cass. Dio 36.1b.3: φυγόντος δὲ αὐτοῦ τὴν τιάραν τό τε ἀνάδημα τὸ περὶ αὐτὴν εὐρόντες οἱ στρατιῶται τῷ Λουκούλλῳ ἔδωκαν: δείσας γὰρ μὴ γνωσθεὶς ἀπ' αὐτῶν ἀλῶ, περιεσπίαστο αὐτὰ καὶ ἀπέρριπεν. Oros. *Hist.* 6.3.7: *Tigranes uix centum quinquaginta equitibus comitatus aufugit diademate et tiara ne agnosceretur abiectis.*

¹³² Plut. *Luc.* 29.1-2: τὴν ἦτταν ἐζήτει τὸν Τιγράνην. εὐρῶν δὲ πάντων ἔρημον καὶ ταπεινὸν οὐκ ἀνθύβρισεν, ἀλλὰ καταβάς καὶ συνδακρύσας τὰ κοινὰ πάθη θεραπείαν τε τὴν ἐπομένην αὐτῷ βασιλικὴν ἔδωκε καὶ κατεθάρρυνε πρὸς τὸ μέλλον, οὗτοι μὲν οὖν αὐτῷ ἐτέρας δυνάμεις συνήγον. App. *Mith.* 13.87: Τιγράνης δὲ καὶ Μιθριδάτης στρατὸν ἄλλον ἤθροισον περιμόντες, οὗ τὴν στρατηγίαν ἐπετέτραπτο Μιθριδάτης, ἡγουμένου Τιγράνου αὐτῷ γεγονέναι τὰ παθήματα διδάγματα. ἔπεμπον δὲ καὶ ἐς τὸν Παρθυαῖον, ἐπικουρεῖν σφίσι παρακαλοῦντες. Memn. 38.7-8 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 366): Ὁ μέντοι Μιθριδάτης πρὸς Τιγράνην παραγεγονῶς ἀνελάμβανέ τε αὐτὸν καὶ βασιλικὴν ἐσθῆτα περιετίθει τῆς συνήθους οὐκ ἐλαττωμένην, καὶ λαὸν ἄθροίζεν συνεβούλευεν, ἔχων καὶ αὐτὸς δύναμιν οὐκ ὀλίγην, ὡς πάλιν ἀναμαχοῦμενον τὴν νίκην. Ὁ δὲ πάντα τῷ Μιθριδάτῃ ἐπέτρεπεν, ἔν τε τῷ γενναίῳ καὶ συνετῷ τὸ πλέον νέμων αὐτῷ καὶ μᾶλλον ἀνέχειν εἰς τὸν πρὸς Ῥωμαίους πόλεμον δυνάμενον. Αὐτὸς δὲ πρὸς τὸν Πάρθον Φραδάτην διεπρεσβεύετο παραχωρεῖν αὐτῷ τὴν Μεσοποταμίαν καὶ τὴν Ἀδιαβηνὴν καὶ τοὺς Μεγάλους Αὐλῶνας.

¹³³ Sal. *Hist.* 4.67.15-16: *secutique Romani non me, sed morem suom omnia regna subvortundi, quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, imprudentiam Tigranis pro victoria ostentant. Nunc quaeso considera, nobis oppressis utrum firmiorem te ad resistendum an finem belli futurum putes? scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum et auri esse; et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris.*

¹³⁴ Plut. *Luc.* 30.1: ἐνταῦθα καὶ παρὰ τοῦ Πάρθων βασιλέως ἦκε πρεσβεία παρ' αὐτόν εἰς φιλίαν προκαλουμένου καὶ συμμαχίαν. ἦν δ' ἄσμενῳ ταῦτα τῷ Λουκούλλῳ: καὶ πάλιν ἀντέπεμψε παρ' ἑαυτοῦ πρεσβείαν πρὸς τὸν Πάρθον, οἱ κατεφόρασαν αὐτόν ἐπαμφοτερίζοντα τῇ γνώμῃ καὶ μισθὸν αἰτοῦντα κρύφα τοῦ συμμαχῆσαι τῷ Τιγράνῃ τὴν Μεσοποταμίαν. App. *Mith.* 13.87: ὁ μὲν κρύφα συντιθέμενος ἑκατέρους, οὐκ ἔφθασεν οὐδετέροις ἀμῦναι. Memn. 38.8 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 366): ἀφικομένων δὲ πρὸς τὸν Πάρθον καὶ παρὰ Λευκόλλου πρέσβεον, τοῖς μὲν Ῥωμαίοις ἰδίᾳ φίλος εἶναι ὑπεκρίνατο καὶ σύμμαχος, ἰδίᾳ δὲ τὰ αὐτὰ πρὸς τοὺς Ἀρμένιους διετίθετο. Cass. Dio 36.3.2: ὁ οὖν Ἀρσάκης τότε μὲν ἔτι γὰρ τῷ τε Τιγράνῃ ὀργὴν εἶχε καὶ ἐς τοὺς Ῥωμαίους οὐδὲν ὑπόπτειν πρέσβεις τέ οἱ ἀντέπεμψε καὶ φιλίαν τε καὶ συμμαχίαν ἐσπέισατο.

¹³⁵ Plut. *Luc.* 31.1: αὐτῷ δ' ἐπὶ τὸν Τιγράνην ἐβάδιζε θέρους ἀκμάζοντος.

¹³⁶ Cass. Dio 36.8: ὁ γὰρ Τιγράνης ἐκείνη μὲν ὡς οὐκ ἂν ἀλούση οὐκ ἐπεκούρησε, πρὸς δὲ τὰ προειρημένα ὡεῖ πως ἀσχόλου περὶ τὴν Νίσιβιν αὐτοῦ ὄντος φθάσειεν αὐτὰ κομισάμενος. καὶ Μιθριδάτην μὲν πρὸς τὴν οἰκειὰν ἀπέστειλεν, αὐτὸς δὲ ἐς τὴν ἑαυτοῦ Ἀρμενίαν ἦλθε, κάνταῦθα Λούκιον Φάννιον ἀντιστάντα οἱ ἀπολαβῶν ἐπολιόρκει, μέχρις οὗ ὁ Λούκουλλος αἰσθόμενος τοῦτο ἐπεβοήθησεν αὐτῷ.

¹³⁷ Plut. *Luc.* 31.2: ἐπεὶ δὲ προκαλούμενος εἰς μάχην αὐτοῦς, περιταφρεύων τὸν χάρακα καὶ πορθῶν ἐν ὄψει τὴν χώραν οὐκ ἐκίνει πεπληγότας πολλάκις, ἀναστὰς ἐβάδιζεν ἐπ' Ἀρτάξατα.

¹³⁸ Front. *Strat.* 2.2.4: *Lucullus (...) aversumque et eorundem pariter pedites proturbantem insecutus clarissimam victoriam rettulit.*

contra el rei d'Armènia¹³⁹ i a la seva tornada va celebrar el triomf,¹⁴⁰ on fins i tot se li va dedicar una estela commemorativa.¹⁴¹

Però Lucul encara hauria seguit endavant quan es va assabentar que Mitrídates volia ajuntar-se amb Tigranes per combatre,¹⁴² si no hagués estat per les protestes dels seus soldats,¹⁴³ que es negaven a continuar lluitant i volien tornar a Roma.¹⁴⁴ Mentrestant, Tigranes, tot i haver quedat afeblit,¹⁴⁵ era lliure de continuar regnant¹⁴⁶ i de devastar Capadòcia¹⁴⁷ i altres ciutats, com per exemple Soli a Cilícia.¹⁴⁸

Va ser Pompeu qui va continuar la tasca al Pròxim Orient.¹⁴⁹ Va arribar al 66 aC i se li va donar el comandament suprem de les forces per tal de dur a terme les campanyes

¹³⁹ Plut. *Cam.* 19.7: Λουκούλλου στρατηγοῦντος Ἀρμενίου καὶ Τιγράνῃ ἐνίκησαν. *Crass.* 26.6: οὐδὲ Λούκουλλος Τιγράνῃ ἀναιμωτὶ καθεῖλεν. Liv. *Perioch.* 98: *L. Lucullus in Armenia Mithridaten et Tigranen et ingentes utriusque regis copias pluribus proeliis fudit.* Pseudo-Aur. *Vict. De Vir. ill.* 74.6: *Quem rursus cum Tigra rege Armeniae subueniente magna felicitate superavit.* Vell. *Hist.* 2.33.1.6-7: *Tigranem, regum maximum, in Armenia uicerat.* Ath. 2.35: Λεύκολλος ὁ Ῥωμαίων στρατηγός, ὁ τὸν Μιθριδάτην καὶ Τιγράνῃ καταγωνισάμενος. Pomp. *Trog. hist. Iust.* 40.2.2: *igitur Tigra a Lucullo victo.*

¹⁴⁰ Ath. 6.109: ἀφικόμενος γὰρ εἰς τὴν Ῥώμην μετὰ τὴν ἦτταν τὴν Μιθριδάτου ἔτι τε τὴν Τιγράνου τοῦ Ἀρμενίου καὶ θριαμβεύσας. Malal. *Chronogr.* 9.223: ἐνίκησαν Τιγράνῃ τοπαρχοῦντα αὐτῆς καὶ ἐποίησαν αὐτὴν ἐπαρχίαν.

¹⁴¹ *CIL XI 1832: L(ucius) Licinius (...) triumphavit de rege Ponti Mithridate et de rege Armeniae Tigrae magnis (...)*

¹⁴² Plut. *Luc.* 35.2: Μιθριδάτου δὲ μὴ θέλοντος μάχεσθαι, ἀλλὰ Τιγράνῃ περιμένοντος ἤδη καταβαίνοντα μετὰ πολλῆς δυνάμεως, ἔγνω πρὶν ἀμφοτέρους συνελθεῖν πάλιν ἀπαντῆσαι καὶ διαγωνίσασθαι πρὸς τὸν Τιγράνῃ.

¹⁴³ Cass. Dio 36.14.2-3: ὁ τε Τιγράνης αὐτὸς προσίων ἠγγέλθη, καὶ τὸ στράτευμα ἐστασίασεν. 36.15.2-3: ἐπὶ τὸν Τιγράνῃ ὄρμησεν, εἴ πως ἐκεῖνόν τε ἀπροσδόκητόν τε ἅμα καὶ κεκμηκότα ἐκ τῆς ὁδοῦ τρέψαιτο, καὶ τοὺς στρατιώτας τρόπον τινὰ διὰ τούτου παύσειε στασιάζοντας. οὐ μὴν καὶ ἐπιτυχῆς οὐδετέρου ἐγένετο.

¹⁴⁴ Plut. *Luc.* 34.5: τὸ Λουκούλλου στράτευμα διαφθαρὲν οὐτ' ἐπὶ Τιγράνῃ ἠκολούθησεν. Cic. *Man.* 23: *noster autem exercitus, tametsi urbem ex Tigrani regno ceperat et proeliis usus erat secundis, tamen nimia longinquitate locorum ac desiderio suorum commovebatur.* Liv. *Perioch.* 98: *Lucullum, ne persequeretur Mithridaten ac Tigranen summamque victoriae inponeret, seditio militum tenuit, quia sequi nolebant.*

¹⁴⁵ Plut. *Comp. Cim. Luc.* 3.3: Τιγράνου δὲ καὶ Μιθριδάτου μετὰ Λούκουλλον οὐδὲν ἄλλο ἔργον ἐγένετο.

¹⁴⁶ Cic. *Sest.* 58: *et a L. Lucullo, summo viro atque imperatore, pulsus animo tamen hostili cum reliquis suis copiis in pristina mente mansit.* App. *Mith.* 13.88: Τιγράνης μὲν ἐξ ὅλης Ἀρμενίας ἐς τὰ ἐντὸς ἀνεξεύγνυεν.

¹⁴⁷ Plut. *Luc.* 35.5: καὶ περιορῶν πορθουμένην ὑπὸ τοῦ Τιγράνου τὴν Καπαδοκίαν.

¹⁴⁸ Plut. *Pomp.* 28.4: τὴν δὲ Σολίων ἠρημωμένην ἔναγχος ὑπὸ Τιγράνου τοῦ Ἀρμενίων βασιλέως ἀναλαβὼν ἴδρυσεν πολλοὺς ἐν αὐτῇ.

¹⁴⁹ Vell. *Hist.* 2.37.3: *Pompeius intrauit Armeniam.*

contra Tigranes i Mitrídates,¹⁵⁰ els quals amenaçaven Àsia amb els seus exèrcits.¹⁵¹ Però sembla ser que Tigranes ja no volia acollir Mitrídates i, segons Plutarc, fins i tot va oferir una recompensa per la seva captura.¹⁵² Cassi Dió afirma que va empresonar el missatger enviat per Mitrídates.¹⁵³

Movsês també explica l'arribada de Pompeu, però en la seva versió, basada en la de Flavi Josep, aquest havia enviat el seu comandant Escaure a Síria per tal que aquest mateix fos el que lliurés la guerra contra Tigranes.¹⁵⁴ El rei no va ser trobat en aquell lloc ja que havia tornat al seu país a causa de l'arribada de Lucul, com ell mateix ja havia mencionat.¹⁵⁵ La font armènia no torna a parlar de cap interacció entre Pompeu i Tigranes, segurament perquè per aquests passatges només va consultar les obres de Josep, a on no es narra la trobada del rei armeni i del general romà. Step'anos de Taron fa una còpia literal del text de Movsês però fusiona passatges, de manera que no menciona Escaure i resumeix molt els esdeveniments.¹⁵⁶

El seu fill, anomenat Tigranes com ell, va tenir desavinences amb el seu pare¹⁵⁷ i va decidir de buscar el suport del rei Fraates de Pàrtia, qui li va proporcionar un exèrcit

¹⁵⁰ Plut. *Luc.* 35.7: ἤδη γὰρ ἀποδέδεικτο τοῦ πρὸς Μιθριδάτην καὶ Τιγράνην πολέμου. *Pomp.* 30.1: Μάλλιος, ὄσης Λεύκολλος ἄρχει χώρας καὶ δυνάμεως, Πομπήϊον παραλαβόντα πᾶσαν, (...) πολεμεῖν Μιθριδάτη καὶ Τιγράνη τοῖς βασιλεῦσιν. 30.2: αὐταὶ προσετίθεντο μετὰ στρατοπέδων καὶ δυνάμεων αἷς Λεύκολλος κατεπολέμησε Μιθριδάτην καὶ Τιγράνην. Flav. Ios. *AJ* 14.29: Ἐν τούτῳ πέμπει Σκαῦρον εἰς Συρίαν Πομπήϊος αὐτὸς ὢν ἐν Ἀρμενίᾳ καὶ πολεμῶν ἔτι Τιγράνη. *BJ* 1.5.127: ἐπέμφθη μὲν εἰς Συρίαν ἀπὸ Ἀρμενίας ὑπὸ Πομπηίου Μάγνου πολεμοῦντος πρὸς Τιγράνην. Cass. Dio 36.37.6: ἔστι δὲ ἐν τῇ Κιλικίᾳ τῇ παραθαλασσίᾳ καὶ ἐπεπόρητο ὑπὸ τοῦ Τιγράνου (sc. Σόλοι / Πομπηίουπολις). 36.42.4: τὸν τε γὰρ τοῦ Τιγράνου καὶ τὸν τοῦ Μιθριδάτου πόλεμον. 36.48.3: ἐς τὴν τοῦ Τιγράνου Ἀρμενίαν προῆει. Cic. *Dom.* 20: *bellum cum Mithridate Tigraeque gessit.* Eutr. 6.12.2: *mox ei delatum etiam bellum contra Mithridaten et Tigranen;* 6.13.1: *Tigrani deinde Pompeius bellum intulit.* Zonar. *Epit. hist.* 5.6: Περμφεῖς δὲ παρὰ Πομπηίου ἐν Ἀρμενίᾳ πολεμοῦντος Τιγράνη; 10.4: πολεμεῖν Μιθριδάτη καὶ Τιγράνη τοῖς βασιλεῦσιν. App. *Mith.* 15.104: ὁ Πομπήϊος ἐστράτευσεν ἐς Ἀρμενίαν, ἔγκλημα ἐς Τιγράνη τιθέμενος ὅτι συνεμάχει Μιθριδάτη· καὶ ἦν ἤδη περὶ Ἀρτάξατα τὴν βασιλείον. Malal. *Chronogr.* 8.211: ἐπολέμησε καὶ τῷ Τιγράνη, βασιλεῖ τῶν Ἀρμενίων. Suid. 4.Π.2024 s.v. Πομπήϊος: τὸν πρὸς Μιθριδάτην καὶ Τιγράνην πόλεμον ἐνεδέξατο. (...) ὁ δὲ Πομπήϊος ἐπὶ Τιγράνην ἄγει τὴν στρατιάν.

¹⁵¹ Cic. *Man.* 45: *huius adventus et Mithridatem insolita inflatum victoria continuit et Tigranen magnis copiis minitantem Asiae retardavit.* Strab. 16.2.8: ἡ Σελεύκεια (...) διόπερ καὶ ἐλευθέραν αὐτὴν ἔκρινε Πομπήϊος ἀποκλείσας Τιγράνην.

¹⁵² Plut. *Pomp.* 32.9: ἐντεῦθεν ὄρμητο μὲν ἐπ' Ἀρμενίας πρὸς Τιγράνην, ἐκείνου δὲ ἀπαγορευόντος καὶ τάλαντα ἑκατὸν ἐπικηρύξαντος αὐτῷ,

¹⁵³ Cass. Dio 36.50.1: καὶ διὰ τοῦτο οὐχ ὅπως αὐτὸν ἐδέξατο, ἀλλὰ καὶ τοὺς προπεμφθέντας ὑπ' αὐτοῦ συνέλαβε καὶ κατέδησε, διαμαρτῶν ὧν ἤλπισεν.

¹⁵⁴ MX 2.15: *յայնճ ժամանակի Պոմպէոս Հրովայեցոց զօրովար զօրօք բազմօք եկեալ Հասեալ ի Միջերկեայս՝ զԱլաւրոս սպարապետ իւր յԱսորիս առաքէ՝ սալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ.*

¹⁵⁵ MX 2.15.

¹⁵⁶ Step'anos Taronec'i 1.5.

¹⁵⁷ Cass. Dio 36.50.1: τοῦ υἱέος αὐτῷ Τιγράνου στασιάσαντος ἐκείνον. Liv. *Perioch.* 100: *inter filium Tigranen patremque gestum continet.*

per marxar contra el seu pare.¹⁵⁸ Tigranes fill, després d'un intent fallit,¹⁵⁹ va voler ajudar Pompeu en la seva campanya¹⁶⁰ i guiar-lo cap a Artaxata.¹⁶¹ Aquest no seria l'únic fill que el va traïr, ja que Apià ens diu que Tigranes n'havia tingut dos més als quals anteriorment havia matat ell mateix. Un va ser mort en una de les batalles en què aquest lluitava contra el seu pare; l'altre, durant un dia de caça, quan el seu pare havia caigut i ell s'havia posat la diadema mentre Tigranes jeia a terra.¹⁶² Apià diu que Tigranes fill era el menor d'entre els tres i reflecteix així el *topos* freqüent a la literatura popular iraniana del germà petit que és designat pel seu pare per a la successió (encara que més tard també l'acabi traint).¹⁶³ També Valeri Màxim parla d'un fill seu anomenat Sariaster que va conspirar amb els seus amics contra ell.¹⁶⁴ Aquest darrer podria haver estat el mateix Tigranes fill però amb un segon nom.¹⁶⁵ Sariaster prové possiblement de la forma Zariadris, evolucionada a la forma armènia Zareh, nom que per exemple va portar un fill d'Artašes III.¹⁶⁶ Gràcies als pergamins trobats a Avroman se sap que també va tenir una filla de nom Aryazate, també anomenada Automa, a qui va casar amb Arsaces rei de Pàrtia.¹⁶⁷

¹⁵⁸ Cass. Dio 36.51.1-2: ὁ δὲ δὴ Τιγράνης ὁ τοῦ Τιγράνου παῖς παραλαβὼν τινὰς τῶν πρώτων, ἐπεὶ οὐ καθ' ἡδονὴν αὐτοῖς ὁ γέρον ἦρχε, πρὸς τε τὸν Φραάτην κατέφυγε, καὶ περισκοποῦντα αὐτὸν διὰ τὰς συνθήκας τὰς πρὸς τὸν Πομπήιον γενομένας ὅ τι χρὴ πράξαι, ἐς τὴν Ἀρμενίαν ἐμβαλεῖν ἀνέπεισε. App. *Mith.* 15.104: ὁ δὲ τρίτος, Τιγράνης, ἐν μὲν τοῖς κυνηγεσίοις ὑπεραλγῆσας τοῦ πατρὸς ἐστεφάνωτο ὑπ' αὐτοῦ, μικρὸν δὲ διαλιπὼν ἀπέστη καὶ ὄδε, καὶ πολεμῶν τῷ πατρὶ καὶ ἠττώμενος ἐς Φραάτην ἐπεφεύγει τὸν Παρθυαίων βασιλέα.

¹⁵⁹ Cass. Dio 36.51.2-3: ὁ Φραάτης μέρος τι τῆς δυνάμεως τῷ παιδί αὐτοῦ καταλιπὼν ἐς τὴν οἰκίαν ἀνεχώρησεν, ἀντεπῆλθέ τε ἐνταῦθα ὁ πατὴρ αὐτῷ μονωθέντι καὶ ἐνίκησε.

¹⁶⁰ Vell. *Hist.* 2.37.3: *Prior filius Tigranis, sed discors patri, peruenit ad Pompeium.* Val. Max. *Mem.* 9.11.3: *aduersus patrem suum Tigranen Armeniae regem.* Cass. Dio 36.51.3: καὶ αὐτῷ ὁ Πομπήιος ἡγεμόνι χρησάμενος ἐς τε τὴν Ἀρμενίαν καὶ ἐπὶ τὸν πατέρα αὐτοῦ ἐστράτευσε. Plut. *Pomp.* 33.1: Πομπήιος δὲ εἰς Ἀρμενίαν ἐνέβαλε τοῦ νέου Τιγράνου καλοῦντος αὐτὸν ἤδη γὰρ ἀφειστήκει τοῦ πατρὸς. App. *Mith.* 15.104: πλησιάσαντος δὲ τοῦ Πομπηίου κοινωσάμενος Φραάτη, συγχωροῦντός τι κάκεινου καὶ φιλίαν ἰδίαν ἐς τὸν Πομπήιον μνωμένου, κατέφυγεν ὁ παῖς ἰκέτης ἐς τὸν Πομπήιον.

¹⁶¹ Cass. Dio 36.51.3: καὶ αὐτῷ ὁ Πομπήιος ἡγεμόνι χρησάμενος ἐς τε τὴν Ἀρμενίαν καὶ ἐπὶ τὸν πατέρα αὐτοῦ ἐστράτευσε. Zonar. *Epit. hist.* 10.4: Πομπήιος δὲ εἰς Ἀρμενίαν ἐνέβαλε, τοῦ νέου Τιγράνου καλοῦντος αὐτὸν ἤδη γὰρ ἀφειστήκει τοῦ πατρὸς.

¹⁶² App. *Mith.* 15.104: ὁ Τιγράνης ἀνηρήκει, τὸν μὲν ἐν μάχῃ, πολεμοῦντά οἱ, τὸν δ' ἐν κυνηγεσίοις, αὐτοῦ πεσόντος ἀμελήσαντα καὶ τὸ διάδημα περιθέμενον ἔτι κεκμένου.

¹⁶³ Ballesteros Pastor 2013, 69.

¹⁶⁴ Val. Max. *Mem.* 9.11e.3: *cum Sariaster aduersus patrem suum Tigranen Armeniae regem ita cum amicis consenserit, ut omnes e dexteris manibus sanguinem mitterent atque eum invicem sorberent.*

¹⁶⁵ Chaumont 2001-2002, 225.

¹⁶⁶ Hubschmann 1897, 40; Boyce 1955, 4.

¹⁶⁷ Inscripció recollida per Minns 1915, 29-30 (= *IK Estremo Oriente* 454): Ἀρναζάτης τῆς ἐπικαλουμένη[ς] Αὐτομά τῆς ἐγ βασιλέως μεγάλου Τιγράνου καὶ γυναικὸς αὐτ[οῦ].

Quan Pompeu va assetjar la ciutat, Tigranes va rebre una guarnició romana i es va rendir,¹⁶⁸ perdonat per Pompeu.¹⁶⁹ A diferència d'ell, Mitridates va refusar fer el mateix quan se li va demanar.¹⁷⁰ Per entrar al campament romà, Tigranes va haver de baixar del cavall i entregar la seva espasa.¹⁷¹ Quan va arribar davant de Pompeu es va treure el seu caftà, la diadema i la tiara, i va fer com si anés a posar-se als seus peus com a suplicant.¹⁷² Pompeu el va fer aixecar, el va asseure al seu costat¹⁷³ i li va retornar les insígnies de reialesa.¹⁷⁴ Es remarca el contrast entre l'àmbit del que ve Tigranes i el dels romans. Així, Cassi Dió explica com actua Tigranes segons els costums dels seus (κατὰ τὸ σφέτερον ἔθος) quan està a punt d'entrar a cavall al campament romà i com va vestit amb una vestimenta d'estil persa tot de porpra (τὸν κἀνδὺν τὸν ὀλοπόρφυρον). Totes les fonts fan

¹⁶⁸ Vell. *Hist.* 2.37.4: *ipse supplex et praesens se regnumque dicioni eius permisit, praefatus neminem alium neque Romanum neque ullius gentis uirum futurum fuisse cuius se societati commissurus foret quam Cn. Pompeium*. Plut. *Pomp.* 33.2: ὁ δὲ βασιλεὺς Τιγράνης ἔναγχος μὲν ὑπὸ Λευκόλλου συντετριμμένος, ἡμερον δὲ τινα τῷ τρόπῳ καὶ πρῶτον πυθόμενος εἶναι τὸν Πομπήϊον, ἐδέξατο μὲν εἰς τὰ βασίλεια φρουρᾶν, ἀναλαβὼν δὲ τοὺς φίλους καὶ συγγενεῖς αὐτὸς ἐπορεύετο παραδῶσαν ἑαυτὸν. App. *Mith.* 15.104: ὁ πατὴρ Τιγράνης οὐδ' ἐπικηρυκευσάμενος ἦει, τά τε ἄλλα πάντα ἑαυτὸν ἐπιτρέψας ἐς τὰ δίκαια Πομπηίῳ, καὶ κατηγορήσων τοῦ παιδὸς ἐπὶ Πομπηίου. Oros. *Hist.* 6.4.8: *oranti Tigrani ueniam dedit*. Pseudo-Aur. Vict. *Vir. ill.* 77.5: *Tigranem ad deditionem, Mithridatem ad uenenum compulit*. Cass. Dio 36.52.2: τε πόλιν αὐτῷ παρέδωκε καὶ ἐς τὸ στρατόπεδον αὐτοῦ ἐθελοντῆς ἤκεν. Zonar. *Epit. hist.* 10.4: ὁ δὲ βασιλεὺς Τιγράνης ὑπὸ Λευκόλλου συντετριμμένος, ἡμερον δὲ πυνθανόμενος τὸν Πομπήϊον, ἑαυτὸν τε παρέδωκε καὶ φρουρᾶν ἐδέξατο περὶ τὰ βασίλεια.

¹⁶⁹ App. *Mith.* 15.105: ὁ Πομπήϊος αὐτῷ συνεγίνωσκε τῶν γεγονότων. Liv. *Perioch.* 101: *Tigranen in deditionem accepit*.

¹⁷⁰ App. *Mith.* 16.107: Πομπηίου δ' αὐτὸν ἐλθόντα δεῖσθαι τὸν Μιθριδάτην κελεύοντος, καθὰ καὶ Τιγράνης ἀφίκετο, τοῦτο μὲν οὐκ ἔφη ποτὲ ὑποστήσεσθαι, Μιθριδάτης γε ὢν, πέμπειν δὲ τῶν παίδων τινὰς καὶ φίλους.

¹⁷¹ Plut. *Pomp.* 33.3: ἐπὶ τὸν χάρακα, ῥαβδοῦχοι δύο τοῦ Πομπηίου προσελθόντες ἐκέλευσαν ἀποβῆναι τοῦ ἵππου (...) καὶ ταῦτα οὖν ὁ Τιγράνης ἐπειθετο καὶ τὸ ξίφος αὐτοῖς ἀπολυσάμενος παρεδίδου. Fest. 16.2: *oblato diademate, apud Artaxata dedit*. Cass. Dio 36.52.3: Πομπήϊος δὲ ἀπὸ μὲν τοῦ ἵππου κατεβίβασεν αὐτόν, ῥαβδοῦχόν τινα πέμψας ἑπροσήλαυε γὰρ ὡς καὶ ἐς αὐτὸ τὸ ἔρυμα κατὰ τὸ σφέτερον ἔθος ἱπεύσων'.

¹⁷² Plut. *Pomp.* 33.3: ἀφελόμενος τὴν κίταριν ὄρμησε πρὸ τῶν ποδῶν θεῖναι, καὶ καταβαλὼν ἑαυτὸν, αἰσχιστα δὴ πάντων, προσπεσεῖν αὐτοῦ τοῖς γόνασιν. Comp. *Cim. Luc.* 3.4: Τιγράνης δ' αὐτὸς ἑαυτὸν γυμνὸν καὶ ἄνοπλον φέρων ὑπέρριψε Πομπηίῳ, καὶ τὸ διάδημα τῆς κεφαλῆς ἀφελόμενος ἔθηκε πρὸ τῶν ποδῶν. App. *Mith.* 15.104: ὁ δὲ Τιγράνης ἦλθε, καὶ τὸν Πομπήϊον ὡς κρείττονα βαρβαρικῶς προσεκόννησεν. Cass. Dio 36.52.2-4: ἐν μέσῳ ἑαυτὸν ὅτι μάλιστα τοῦ τε προτέρου ἀξιώματος καὶ τῆς τότε ταπεινότητος σκευάσας, ὅπως αἰδέσεώς τε καὶ ἐλέου ἅμα ἄξιος αὐτῷ φανείη· τὸν μὲν γὰρ χιτῶνα τὸν μεσόλευκον καὶ τὸν κἀνδὺν τὸν ὀλοπόρφυρον ἐξέδου, τὴν δὲ δὴ τιάραν τὸ τε ἀνάδημα εἶχε. (...) ἐσελθόντα δὲ αὐτοποδία καὶ τὸ τε διάδημα ἀπορρίψαντα καὶ ἐς τὴν γῆν πεσόντα προσκυνούντά τε ἰδὼν ἠλέησε. Zonar. *Epit. hist.* 10.4: προσίων δὲ τῷ Πομπηίῳ τὴν τε κίταριν ἀφείλε τῆς κεφαλῆς καὶ ὄρμησε πρὸ ποδῶν αὐτὴν ἐκείνου θεῖναι καὶ καταβαλεῖν ἑαυτόν. Eutr. 6.13.1: *ille se ei dedit et in castra Pompeii sexto decimo miliario ab Artaxata venit ac diadema suum, cum procubisset ad genua Pompeii, in manibus ipsius conlocavit*. Suid. 4.Π.2024 s.v. Πομπήϊος: ὁ δὲ Ἀρμένιος διὰ μάχης ἐλθεῖν τοῖς Ῥωμαίοις οὐ λυσιτελεῖς ἠγησάμενος, ἐνδιδοὺς ἑαυτὸν ἀφίκετο πρὸς Πομπήϊον καὶ πρὸς τοῖς γόνασιν αὐτοῦ πεσὼν καὶ τὸ διάδημα τῆς κεφαλῆς ἀφελὼν ἐν ταῖς ἐκείνου χερσὶ κατέθετο.

¹⁷³ Cass. Dio 36.52.4: καὶ ἀναπηδήσας ἐξανέστησέ τε αὐτόν, καὶ ταινιώσας τῷ ἀναδήματι ἐς τε τὴν πλησίαν ἔδραν ἐκάθισε καὶ παρεμυθήσατο. Zonar. *Epit. hist.* 10.4: ὁ Πομπήϊος τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ λαβόμενος προσηγάγετο καὶ πλησίον ἰδρύσατο, τὸν δ' ἐκείνου υἱὸν ἐπὶ θάτερα. Suid. 4.Π.2024 s.v. Πομπήϊος: ὁ Πομπήϊος ἀνίστησι τε αὐτόν καὶ τὸ διάδημα πάλιν ἀποίδωσιν.

¹⁷⁴ Plut. *Comp. Cim. Luc.* 3.4: ἠγάπησε γοῦν ἀπολαμβάνων τὰ σύμβολα τῆς βασιλείας ὡς ἀφηρημένος πρότερον.

referència a la seva diadema com a símbol característic, objecte que es veu representat en les seves monedes,¹⁷⁵ en les quals es combina simbologia iraniana i macedònica.¹⁷⁶ Aquesta representació de Tigranes com un rei persa també es veu reflectit per Mèmnon quan mostra el rei en un altre moment discutint assumptes polítics durant els banquets.¹⁷⁷

Tigranes va haver d'acceptar les condicions imposades pels romans, amb les quals va estar d'acord.¹⁷⁸ Se li va permetre de seguir sent rei,¹⁷⁹ com a client de Roma,¹⁸⁰ i se li va donar la consideració d'amic i aliat de Roma.¹⁸¹ Però a partir d'aquest moment la seva sobirania va estar limitada a Armènia i els seus voltants,¹⁸² i va haver de pagar una compensació als soldats romans.¹⁸³ Entre els territoris que ell havia aconseguit li van ser

¹⁷⁵ Veure apèndix.

¹⁷⁶ Traina 2023, 441; Stansbury-O'Donnell 1994, 10. El rei surt representat amb una tiara de cinc puntes i una diadema que envolta el cap i cobreix el clatell amb uns trossos de tela. A la tiara hi ha representada una estrella de vuit puntes amb dues àguiles al costat. Al revers pot haver-hi la Τύχη d'Antioquia amb una corona cilíndrica, assegurada en una roca, amb una branca de palmera a la mà (símbol de la victòria en el món grec) i als peus una representació antropomorfa del riu Orontes. També pot sortir representat Hèracles.

¹⁷⁷ Memn. 38.1 (ed. Jacoby *FGrHist* 434, p. 365): ἐπεὶ δὲ Τιγρᾶνης ἐδυσωπήθη εἰς θεῶν αὐτὸν καταστήσαι, μετὰ λαμπρᾶς τε τῆς πομπῆς ἀπήντα, καὶ βασιλικῶς ἐδεξιούτο. Ἐπὶ δὲ τρεῖς ἡμέρας ἀπορρήτως αὐτῷ ὀμιλήσας, ἔπειτα λαμπροτάταις ἐστίασεσι φιλοφρονησάμενος.

¹⁷⁸ Zonar. *Epit. hist.* 10.4: ὁ μὲν Τιγρᾶνης ἠγάπησεν.

¹⁷⁹ App. *Mith.* 17.114: τὰ δ' ἐς βασιλεία διεδίδου, Τιγρᾶνει μὲν Ἀρμενίαν καὶ Φαρνάκη Βόσπορον καὶ Ἀριοβαρζάνη Καππαδοκίαν, καὶ ὅσα προεῖπον ἕτερα. Cic. *Sest.* 58: *hunc Cn. Pompeius cum in suis castris supplicem abiectum vidisset erexit, atque insigne regium, quod ille de suo capite abiecerat, reposuit et certis rebus imperatis regnare iussit.* Val. Max. *Mem.* 5.1.9: *admonet me ne de Cn. Pompei clementia taceam. regem Armeniae Tigranem, qui et per se magna cum populo Romano bella gesserat et infestissimum urbi nostrae Mitridatem Ponto pulsum uiribus suis protexerat, in conspectu suo diutius iacere supplicem passus non est, sed benignis uerbis recreatum diadema, quod abiecerat, capiti reponere iussit certisque rebus imperatis in pristinum fortunae habitum restituit.* 5.1.10: *Tigranis tempora insigni regio texerat, eius caput tribus coronis triumphalibus spoliatum.* Pomp. *Trog. hist. Iust.* 40.2.4: *habenti regnum non ademerit, ita quo cesserit Tigrani.*

¹⁸⁰ Flor. *Epit.* 1.40: *nam sub orientem secutus Armenios, captis, ipso capite gentis, Artaxatis supplicem iussit regnare Tigranen.* 2.32: *Armenios victo rege Tigrane in hoc unum servitutis genus Pompeius adsueverat, ut rectores a nobis acciperent.*

¹⁸¹ Cass. Dio 36.52.4: εἰπὼν ἄλλα τε καὶ ὅτι οὐ τὴν τῶν Ἀρμενίων βασιλείαν ἀπολωλεκῶς ἀλλὰ καὶ τὴν τῶν Ῥωμαίων φιλίαν προσειληφῶς εἶη. 36.53.6: καὶ ἐκείνον ἐς τε τοὺς φίλους καὶ ἐς τοὺς συμμάχους οὐ πολλῶ ὕστερον ἐσέγραψε. Plut. *Comp. Ages. Pomp.* 3.2: καὶ Τιγρᾶνην τὸν Ἀρμενίων βασιλέα γενόμενον ἐφ' ἑαυτῷ θριαμβεῦσαι σύμμαχον ἐποιήσατο, φήσας ἡμέρας μιᾶς αἰῶνα προτιμᾶν. Cic. *Sest.* 58-59: *qui et ipse hostis fuit populi Romani et acerrimum hostem in regnum recepit, qui conflixit, qui signa contulit, qui de imperio paene certavit, regnat hodie et amicitiae nomen ac societatis.*

¹⁸² Strab. 16.1.24: ἐγένετο δὲ καὶ ἡ λοιπὴ Μεσοποταμία ὑπὸ Ῥωμαίοις, Πομπήϊος δ' αὐτῆς τὰ πολλὰ τῷ Τιγρᾶνι προσένευεν.

¹⁸³ Vell. *Hist.* 2.37.5: *seruatus regi honos imperii, sed multato ingenti pecunia quae omnis, sicuti Pompeio moris erat.* App. *Mith.* 15.104: καὶ ἐδίδου Πομπήϊω μὲν αὐτῷ τάλαντα ἑξακισχίλια, τῇ στρατιᾷ δὲ δραχμὰς πενήκοντα ἑκάστω, καὶ λοχαγῶ χιλίας, καὶ χιλιάρχῳ μυρίας. Plut. *Pomp.* 33.4 ἃ δὲ ἄχρι ἑαυτοῦ διατετήρηκεν, ἔξιν ἐκτίσαντα ποινήν ἑξακισχίλια τάλαντα Ῥωμαίοις τῆς ἀδικίας. 33.5: ἐπὶ τούτοις ὁ μὲν Τιγρᾶνης ἠγάπησε, καὶ τῶν Ῥωμαίων ἀσπασαμένων αὐτόν βασιλέα περιχαρῆς γενόμενος ἐπηγγείλατο στρατιώτῃ μὲν ἡμιμναῖον ἀργυρίου δώσειν, ἑκατοντάρχη δὲ μνᾶς δέκα, χιλιάρχῳ δὲ τάλαντον. Cass. Dio 36.53.5-6: τὰ τε ἄλλα παρὰ τοῦ Τιγρᾶνου συχνὰ καὶ χρήματα πολλῶ πλείω τῶν ὁμολογηθέντων λαβῶν. Eutr. 6.13.1: *quod ei Pompeius reposuit honorificeque eum habitum regni tamen parte multavit et grandi pecunia. (...) sex milia praeterea talentorum argenti indicta, quae populo Romano daret.* Strab. 11.14.10: τοῦ δὲ πλούτου καὶ τῆς δυνάμεως τῆς χώρας σημεῖον οὐ μικρὸν ὅτι Πομπήϊου Τιγρᾶνη τῷ πατρὶ τῷ Ἀρταουάσδου τάλαντα ἐπιγράψαντος ἑξακισχίλια ἀργυρίου. Suid. 4.Π.2024 s.v. Πομπήϊος: ἀφαιρέσει δὲ

sostrets Síria, Fenícia, Cilícia, Sofene, Capadócia i parts de Mesopotàmia.¹⁸⁴ Vel·lei i Apià només mencionen Síria com a regió concreta¹⁸⁵ i a la *Suda* hom hi esmenta simplement Síria i Fenícia.¹⁸⁶ Tit Livi, Fest i Eutropi també en parlen però es deixen moltes localitats¹⁸⁷ i Malalas inclou Armènia entre els territoris que li van ser arrabassats.¹⁸⁸

D'aquesta manera Pompeu va vèncer¹⁸⁹ i quan va tornar a Roma va tenir una processó triomfal per les seves victòries contra Tigranes i Mitridates.¹⁹⁰ A més, se li hauria fet una tauleta amb una inscripció enumerant les seves victòries i els noms dels reis vençuts.¹⁹¹

2.7 Regnat posterior com a client de Roma

Tigranes va tenir enfrontaments amb Fraates, rei de Pàrtia,¹⁹² i Pompeu va haver de fer d'intermediari dels dos reis,¹⁹³ ja que sembla ser que es disputaven territoris.¹⁹⁴ Pompeu va acabar ocupant i entregant a Tigranes Gordiene, un dels territoris que estava en

ὄμως μέρους τινὸς τῆς ἀρχῆς παῖ χρήμασι πολλοῖς ἐζημίωσε τὸν Ἀρμένιον. (...) πεντακισχίλια τάλαντα ἀργυρίου τῷ Ῥωμαίων δικαίῳ.

¹⁸⁴ Plut. *Pomp.* 33.4: τῶν μὲν ἄλλων ἔφησε δεῖν αἰτιᾶσθαι Λεύκολλον, ὑπ' ἐκείνου γὰρ ἀφηρηῆσθαι Συρίαν, Φοινίκην, Κιλικίαν, Γαλατίαν, Σωφηνήν. Zonar. *Epit. hist.* 10.4: ἀφηρηῆσθαι Συρίαν, Φοινίκην, Κιλικίαν, Γαλατίαν, Σωφηνήν. Cass. Dio 36.53.2: τὰ γὰρ προσκτηθέντα ὑπ' αὐτοῦ ἦν δὲ ἄλλα τε καὶ τῆς Καππαδοκίας τῆς τε Συρίας μέρη, ἧ τε Φοινίκη καὶ ἡ Σωφανηνὴ χώρα τοῖς Ἀρμενίοις πρόσσορος οὐ σμικρὰ παρείλετο αὐτοῦ.

¹⁸⁵ Vell. *Hist.* 2.37.5: *Syria aliaeque quas occupauerat prouinciae ereptae et aliae restitutae populo Romano, aliae tum primum in eius potestatem redactae, ut Syria, quae tum primum facta est stipendiaria. Finis imperii regii terminatus Armenia.* App. *Mith.* 15.105: καὶ μεθίει Συρίαν τὴν ἀπ' Εὐφράτου μέχρι τῆς θαλάσσης.

¹⁸⁶ Suid. 4.Π.2024 s.v. Πομπήϊος: Συρίαν τε γὰρ καὶ Φοινίκην ἀπετέμετο.

¹⁸⁷ Fest. 16.2: *receptae sunt ab eo Mesopotamia, Syriae, et aliquanta pars Phoenices; atque intra Armeniam maiorem regnare permissus est.* Liv. *Perioch.* 101: *accepit eique ademptis Syria Phoenice Cilicia regnum Armeniae restituit.* Eutr. 6.13.1: *adempta est ei Syria, Phoenice, Sophanene.* 6.14.2: *Et cum venisset in Syriam, Seleuciam, vicinam Antiochiae civitatem, libertate donavit, quod regem Tigranen non recepisset.*

¹⁸⁸ Malal. *Chronogr.* 8.211: καὶ νικήσας αὐτὸν παρέλαβε καὶ τὴν Ἀρμενίαν καὶ τὴν Κιλικίαν καὶ τὴν Συρίαν, λύσας καὶ τὰς τοπαρχίας αὐτάς.

¹⁸⁹ Amp. *Mem.* 18.19: *Pompeius qui Armenios sub rege Tigra Ponticos sub rege Mithridate Cilicas toto mari dominantis intra quadrag<es>imum diem vicit.* Val. Max. *Mem.* 8.15.8: *de Mithridate et Tigra, de multis praeterea regibus plurimisque ciuitatibus et gentibus et praedonibus unum duxit triumphum.* Amm. Marc. 14.8.10: *Gnaeus Pompeius superato Tigra.* Malal. *Chronogr.* 8.212: ἀκούσας τὴν τοῦ Τιγράνου, Ἀρμενίων βασιλέως, ἀπόλειαν καὶ τὴν τοῦ Πομπηίου Μάγνου κατ' αὐτοῦ νίκη. Zos. *Hist. nova* 3.32.2: Πομπηῖος Μάγνος τοῖς τούτου κατορθώμασι τέλος ἐπιτιθεὶς διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ γενομένης εἰρήνης τὴν τούτων Ῥωμαίους ἐβεβαίωσε κτῆσιν. Plin. *NH* 7.98: *et super haec de rege Mithridate atque Tigra triumphavit.*

¹⁹⁰ App. *Mith.* 17.117: τῶν δὲ οὐκ ἀφικομένων εἰκόνες παρεφέροντο, Τιγράνου καὶ Μιθριδάτου.

¹⁹¹ App. *Mith.* 17.117: παρεφέρετο δὲ καὶ πίναξ ἐγγεγραμμένων τῶνδε (...) βασιλεῖς ἐνίκηθησαν Τιγράνης Ἀρμένιος.

¹⁹² Liv. *Perioch.* 100: *bellum inter Phraaten, Parthorum regem, et Tigranen.*

¹⁹³ App. *Mith.* 16.106: πρέσβεις ἀφίκοντο Φραάτου καὶ Τιγράνου ἐς πόλεμον ἀλλήλοις συμπεσόντων (...) καὶ ὁ Πομπηῖος οὐκ ἀξίων Παρθαίοις πολεμεῖν ἄνευ Ῥωμαίων ψηφίσματος, ἔπεμψεν ἀμφοτέροις διαλλακτάς.

¹⁹⁴ Cass. Dio 37.7.3: φήσας δὲ ὑπὲρ ὀρίων τινῶν τὴν διαφορὰν αὐτῷ πρὸς τὸν Τιγράνην εἶναι.

disputa.¹⁹⁵ Posteriorment, Fraates, junt amb Tigranes fill, va dirigir una campanya contra el rei d'Armènia en la qual va resultar victoriós. Quan Tigranes va demanar assistència a Pompeu, aquest no el va ajudar, ja que Fraates, per la seva banda, també havia enviat ambaixadors parlant malament de Tigranes.¹⁹⁶ Finalment, els dos reis es van reconciliar perquè per a ells Roma era l'enemic comú.¹⁹⁷ Però els que havien desertat del bàndol de Tigranes encara van persuadir el seu fill d'atemptar contra el seu pare, tot i que aquell va acabar sent capturat i encadenat per Pompeu.¹⁹⁸ Fraates, quan va saber això, va demanar que el fill li fos entregat a ell, però Pompeu va refusar i va dir que ell faria el que fos just amb les fronteres.¹⁹⁹ Aquesta segona aliança del jove Tigranes amb el rei de Pàrtia pot haver sigut una mera duplicació, ja que en veritat el seu encadenament sembla haver tingut lloc abans.²⁰⁰

Segons les fonts clàssiques Tigranes ja no va dur a terme accions rellevants; en canvi, les armènies adapten successos de la història dels parts i les atribueixen a personatges armenis. Movsès es basa en l'obra de Flavi Josep. Segons l'historiador armeni, Tigranes va marxar cap a Síria contra els romans per venjar-se de Pompeu; se li va oposar Gabià, però aquest va veure's obligat a retirar-se a Egipte²⁰¹ fins que va fer acords secrets amb Tigranes i va lliurar-li el seu cosí, el jove Mitrídates, que havia estat

¹⁹⁵ Cass. Dio 37.5.3-5: ὁ γὰρ Πομπήιος πρὸς τε τὰ παρόντα καὶ πρὸς τὰς ἐξ αὐτῶν ἐλπίδας κατεφρόνησεν αὐτοῦ, καὶ τὰ τε ἄλλα ὑπερφρόνως τοῖς πρέσβεσιν ἐλάλησε, καὶ τὴν χώραν τὴν Κορδοιηνήν, ὑπὲρ ἧς πρὸς τὸν Τιγράνην διεφέρετο, ἀπήτησεν. ἐπειδὴ τε ἐκεῖνοι μηδὲν, ἅτε μηδὲ ἐπεσταλμένοι τι περὶ αὐτῆς, ἀπεκρίναντο, ἔγραψε μὲν τινα τῷ Φραάτῃ, οὐκ ἀνέμεινε δὲ ἀντιπεμφθῆναι τι, ἀλλ' ἐς τὴν χώραν τὸν Ἀφράνιον παραχρῆμα ἔστειλε, καὶ κατασχὼν αὐτὴν ἀμαχεῖ τῷ Τιγράνῃ ἔδωκε.

¹⁹⁶ Cass. Dio 37.6.5: ἐπειδὴ τε οὐδὲν μέτριον ἀπεκρίναντο, εὐθύς ἐπὶ τὸν Τιγράνην μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ᾧ τὴν θυγατέρα ἔδεδόκει, ἐστράτευσεν. (...) καὶ νικηθεὶς μάχῃ ἔπειθ' ὕστερον ἀντεπεκράτησε. τοῦ τε Τιγράνου τὸν Πομπήιον ἐν Συρίᾳ ὄντα ἐπικαλεσαμένου, πρέσβεις τε αὐθις πρὸς αὐτὸν ἀπέστειλε, καὶ πολλὰ μὲν ἐκείνου κατηγορήσας, πολλὰ δὲ καὶ ἐς τοὺς Ῥωμαίους ὑπεσήμηνεν, ὥστε τὸν Πομπήιον καὶ αἰσχυνθῆναι καὶ καταπλαγῆναι. 37.7.1: οὐκ οὐτε τῷ Τιγράνῃ ἐπεκούρησεν οὐτε πρὸς τὸν Φραάτην πολέμιόν τι ἐτ' ἔπραξε.

¹⁹⁷ Cass. Dio 37.7.4-5: ὀργιζόμενος μὲν ὁ Τιγράνης ὅτι τῆς ἐπικουρίας οὐκ ἔτυχε, βουλόμενος δὲ ὁ Φραάτης περιεῖναι τὸν Ἀρμένιον, ὅπως καὶ συμάχῳ ποτὲ αὐτῷ, εἰ δεηθείη, κατὰ τῶν Ῥωμαίων χρήσαιτο. καὶ γὰρ εὖ ἠπίσταντο ἀμφοτέροι ὅτι, ὁπότερος ἂν αὐτῶν τοῦ ἐτέρου κρατήσῃ, τῶν τε πραγμάτων τοῖς Ῥωμαίοις προκόψει καὶ αὐτὸς εὐχειρότερός σφισι γενήσεται. ἐκεῖνοι μὲν δὴ διὰ ταῦτα κατηλλάγησαν.

¹⁹⁸ App. *Mith.* 15.105: Ἀρμενίων δ' ὅσοι τὸν Τιγράνην πρὸς Πομπήιον ὀδεύοντα ἐγκατελελοίπεσαν, ἐν ὑποψία τοῦτ' ἔχοντες, τὸν παῖδα αὐτοῦ παρὰ τῷ Πομπήϊῳ ἔτι ὄντα πείθουσιν ἐπιθέσθαι τῷ πατρί. καὶ ὁ μὲν ἐλήφθη καὶ ἐδέθη. Plut. *Pomp.* 33.5: ἐκ τούτου δεθεὶς εἰς τὸν θρίαμβον ἐφυλάττετο. Cass. Dio 36.53.4: ὁ Πομπήιος καὶ ἔδῃσε τὸν Τιγράνην.

¹⁹⁹ Plut. *Pomp.* 33.6: καὶ μετ' οὐ πολλὸν χρόνον ἔπεμψε Φραάτης ὁ Πάρθος ἀπαιτῶν μὲν τὸν νεανίσκον, ὡς αὐτοῦ γαμβρόν, ἀξίων δὲ τῶν ἡγεμονίων ὄρω χρήσθαι τῷ Εὐφράτῃ. Πομπήιος δὲ ἀπεκρίναντο τὸν μὲν Τιγράνην τῷ πατρί μᾶλλον ἢ τῷ πενθερῷ προσήκειν, ὄρω δὲ χρήσεσθαι τῷ δικαίῳ.

²⁰⁰ Shayegan 2011, 324.

²⁰¹ MX 2.16: *խաղալ գնալ յԱսորիս ի վերալ գորացն Հռոմայեցւոց առ ի վրէժս պահանջել: Ընդէմ նորա գայ Գաբրիանոս սպարապետ գորացն Հռոմայեցւոց զոր թողեալ էր Պոմպէի ի դառնալն իւրոմ ի Հռոմ. և Գաբրիանոս ոչ իշխեաց ի դիմի Հարկանել Տիրանայ դառնայ յԵփրատայ յԵփրատոս.*

capturat i de qui després el rei d'Armènia va desconfiar.²⁰² En realitat, l'expedició del general romà hauria estat dirigida contra els parts i hauria començat ja durant les últimes confrontacions entre el rei d'Armènia i el de Pàrtia.²⁰³ Gabià va ser substituït per Cras, qui també va marxar contra Tigranes i va ser derrotat.²⁰⁴ De seguida els romans van enviar Cassi per posar fre a l'avenç cap a Síria de Tigranes²⁰⁵ (no seria el rei d'Armènia sinó dels parts, segons Josep²⁰⁶). També, segons les fonts armènies, hauria fet una incursió cap a Palestina junt amb el rei dels parts Artashes, amb qui hauria conclòs una aliança.²⁰⁷ De la mateixa manera s'atribueix la captura d'Hircà, rei de Judea, al rei armeni²⁰⁸ quan, en realitat, Josep deixa constància que va ser pres pels parts.²⁰⁹

Al 56/55 aC va morir Tigranes a causa d'una malaltia als 85 anys²¹⁰ o bé al 37 aC segons les fonts armènies, si es té en compte que va morir tres anys després de la captivitat d'Hircà.²¹¹

Les fonts clàssiques destaquen més el rol de Mitrídates que el de Tigranes qui, com s'ha vist, només atrau l'atenció dels autors quan dona suport al seu aliat del Pont. Per exemple, per a Ciceró Mitrídates era un "enemic més aferrissat"²¹² i en l'estructura de l'obra de Pompeu Troguus hom tracta del regne d'*Armenia Maior* en els llibres sobre els parts i els últims selèucides en comptes d'assignar-li una secció separada. Pel contrari, Vel·lei Patèrcul l'introdueix com "el rei més gran",²¹³ un significat massa honorífic i un estatus superior que contrasta amb la resta d'autors romans. De fet, els mateixos romans després d'aquestes conquestes, es van començar a veure com els veritables successors

²⁰² MX 2.16: *եւ գաղտ ի հաշտութիւն խօսեցեալ ընդ Տիգրանայ տայ գլխորդին նորա զպատանին Միհրդատ. Yovhannes Draxanakertc'i 5: իսկ Գաբիանէ առ Տիգրան քեռի իւր առաքէ զպատանին.*

²⁰³ Shayegan 2011, 323-324.

²⁰⁴ MX 2.17: *սատակի ամենայն զօրօքն հանդերձ ի պատերազմելն ընդ Տիգրանայ. L'expedició de Cras va tenir lloc durant el regnat d'Artavazd, fill de Tigranes, al 54 aC.*

²⁰⁵ MX 2.18: *ա եկեալ և ընդդէմ կացեալ չտալ թոյլ զօրացն Հայոց անցանել ընդ եփրատ և ասպատակել յԱսորիս.*

²⁰⁶ Flav. Ios. *AJ* 14.119, *BJ* 1.180.

²⁰⁷ MX 2.19: *յետ այսր ամենայնի ի հիւանդութեան եղեալ Տիգրան՝ աղերսէ ի սէր զԱրտաշէզ արքայ Պարսից. (= Step'anos Taronec'i 1.5).*

²⁰⁸ MX 2.19: *կապեալ զՀիւրկանոս ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեանքն. (= Step'anos 1.5, Yovhannes Draxanakertc'i, 5), Faust de Bizanci, 55: բերեց հրեաների Հյուրկանոս.*

²⁰⁹ Flav. Ios. *AJ* 14.365.

²¹⁰ Luc. *Macr.* 15: *πέντε καὶ ὀγδοήκοντα ἐτῶν ἐτελεύτα νόσῳ.*

²¹¹ MX 2.19: *եւ Տիգրանայ ոչ աւելի բաւեալ քան զերեամ' յետ այսորիկ (= Step'anos 1.5). Yovhannes Draxanakertc'i 5: յետ այսորիկ Տիգրանայ փոքր ինչ ժամանակ կենաց ՚ի վերայ անցեալ՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս երեսունեչորս.*

²¹² Cic. *Sest.* 58: *acerrimum hostem huius imperi*; 59: *acerrimum hostem.*

²¹³ Vell. *Hist.* 2.33.1: *Tigranem, regum maximum.*

d'Alexandre el Gran, mentre que a les monarquies hel·lenístiques les van considerar no aptes per ser hereves del poder de l'imperi macedònic.²¹⁴

3. Conclusions

En el meu treball destaco la importància de tenir en compte múltiples fonts a l'hora d'estudiar un personatge històric, ja que he vist que les diverses perspectives enriqueixen la visió que es tenia del personatge i la fan més completa. He organitzat la informació sobre el personatge de manera cronològica dividint-la en apartats que es corresponen amb diferents etapes del seu regnat. Les fonts que permeten de conèixer la figura de Tigranes són de diverses procedències, tant d'autors clàssics com armenis, i també hi trobem en algunes inscripcions i monedes. La majoria de les fonts literàries que donen més informació d'interès provenen dels autors clàssics, els quals tenen una perspectiva dels fets diferent a la dels autors armenis. Aquestes diferències es deuen als contextos culturals i polítics dels historiadors. Així, per exemple, Ciceró, contemporani de Tigranes, té les seves raons polítiques per afavorir en els seus discursos el comandament suprem dels exèrcits en mans de Pompeu a l'Àsia Menor mitjançant l'aprovació de la Llei Manília. Plutarc, per la seva banda, en el seu llibre sobre Lucul, sembla més centrat en fer una lloança del general romà que en donar una visió imparcial. Les fonts clàssiques en llengua grega i llatina són en general més properes a l'època en què va viure Tigranes, cosa que els dona valor en quant a la precisió de la narració i dels anys dels fets, sobretot si es té en compte que aquestes s'han pogut basar en escrits anteriors més directes però avui dia no conservats. Tanmateix, aquests autors clàssics, sobretot els que són més contemporanis, tendeixen a donar una visió negativa de Tigranes, i té sentit, ja que aquest era un dels enemics de Roma, i el veuen com el característic tirà oriental ambiciós i envoltat de riqueses. Tot i això, no tots els autors donen una imatge negativa del rei, ja que, per exemple, Vel·lei Patèrcul i Apià no tenen aquest to propagandístic contra ell. En canvi, les fonts armènies que parlen de Tigranes són molt escasses i tardanes, la més antiga, Movsês, del s. V dC; la resta d'autors el que fan és copiar la seva obra. En el cas de Movsês, la font armènia principal, es retrata Tigranes com un rei heroic que va protagonitzar conquestes i batalles victorioses contra grecs i romans sense perdre'n cap. Es creu que la tradició armènia segurament va conèixer més el personatge a través de les fonts clàssiques i no tant per la tradició popular pel fet que el seu nom no presenta

²¹⁴ Traina 2023, 442-443.

l'evolució esperada en la llengua armènia. Movsês va utilitzar una gran quantitat de fonts clàssiques;²¹⁵ ell mateix ho diu al llarg de la seva obra, i per documentar-se sobre l'època de Tigranes va fer servir Flavi Josep en absència d'una tradició historiogràfica armènia.²¹⁶ Per tant, no són només les fonts grecol·latines les que es serveixen les unes de les altres, sinó que les armènies també es veuen influenciades per aquestes. En el cas de la resta de fonts orientals, la tauleta cuneïforme, els pergamins d'Avroman i les monedes són contemporànies de Tigranes, i aquestes són les que donen informació més verídica de la visió que el rei pretenia donar d'ell mateix i de com el veien les altres potències orientals. D'aquesta manera, s'ha vist que Tigranes i el seu imperi pretenien ser una barreja de les cultures persa i grega: el fet de donar a la seva filla un nom iranià en origen (Aryazate), casar-la amb un rei part, portar ell mateix una tiara oriental i tenir el títol de "Rei de reis" és el que l'apropava a les cultures orientals; i per l'altra banda, encunyar monedes amb el seu bust de perfil i amb una simbologia macedònica al revers l'apropava a la tradició hel·lenística. Com s'ha vist, alguns autors clàssics també el consideraven molt proper a la cultura persa, potser per rebaixar-lo i per enaltir-se ells mateixos com a successors de l'Imperi macedònic.

²¹⁵ Traina 1995, 290.

²¹⁶ Traina 1995, 313.

Bibliografia

ALRAM, M. (1986). *Nomina Propria Iranica in Nummis: Materialgrundlagen zu den iranischen Personennamen auf antiken Münzen*. Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

BALLESTEROS PASTOR, L. (2016). “Mitridates Eupátor, un enemigo de Roma en el Epítome de Justino”. A Galimberti, A.; Zecchini, G. (eds.). *Studi sull'Epítome di Giustino*, vol. 3. *Il Tardo Ellenismo. I Parti e i Romani*. Milà: Vita e Pensiero, p. 63-97.

BOYCE, M. (1955). “Zariadres and Zarēr”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17/3, p. 463-477.

CANALI DE ROSSI, F. (2004). “Iscrizioni dello estremo oriente greco”. *Un repertorio. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 65. Bonn.

CHAUMONT, M. L. (1990). “A propos des premières interventions parthes en Arménie et des circonstances de l'avenement de Tigrane le Grand”. Harmatta, J. (ed.). *From Alexander the Great to Kül Tegin. Studies in Bactrian, Pahlavi, Sanskrit, Arabic, Aramaic, Armenian, Chinese, Turk, Greek and Latin Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia*. Budapest: Académiai Kadó, p. 19-32

CHAUMONT, M. L. (2001-2002) “Tigrane le Jeune, fils de Tigrane le Grand. Révolte contre son père et captivité à Rome”. *Revue des Études Arméniennes* 28, p. 225-247.

EILERS, W. (1940). “Aus Iran”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 94/1 (n.F. 19), p. 117-126.

GARSOIAN, N. (1997). “The emergence of Armenia”, “The Aršakuni Dynasty”. A Hovannisian, R. G. (ed.). *The Armenian people from ancient to modern times*, vol. I, p. 37-94.

GELLER, M.-TRAINA, G. (2013). “Tigranu, the Crown Prince of Armenia: Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries”. *Klio* 95, p. 447–454.

HACKL, U.; JACOBS, B.; WEBER, D. (ed.) (2010). *Quellen zur Geschichte des Partherreiches: Textsammlung mit Übersetzungen und Kommentaren*. Bd. 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

HINZ, W. (1975). *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

HUBSCHMANN, H. (1897). *Armenische Grammatik*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.

JACK, W. G.; MANNING, S. (2019). “«Too Many for an Embassy, too Few for an Army»: On the Origin and Scope of a Tigranic Dictum”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 212, p. 83-88.

JACOBY, F. (1923 ff.). *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Leiden: E.J. Brill

MAGIE, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor: to the End of the Third Century after Christ, vol I*. Princeton University Press.

MANANDYAN, H. (2007). *Tigranes II and Rome*. California: Mazda Publishers.

MCGING, B. C. (1986). *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*. Leiden: E. J. Brill.

MINNS, E. H. (1915). “Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan”. *The Journal of Hellenic Studies* 35, p. 22–65.

PATTERSON, L. E. (2015). “Antony and Armenia”. *Transactions of the American Philological Association* 145 (1), p. 77–105.

SAINT-MARTIN, J.; LAJARD, F. (1850). *Fragments d’une histoire des Arsacides: ouvrage posthume*. Paris: Imprimerie Nationale.

SHAYEGAN, M. R. (2011). *Arsacids and Sasanians, Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*. Cambridge University Press.

SHERWIN-WHITE, A. N. (1984). *Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1*. Norman, Okla.: University of Oklahoma Press,

STANSBURY-O’DONNELL, M. D. (1994). “Reflections of the Tyche of Antioch in Literary Sources and on Coins”. *Yale University Art Gallery Bulletin*, p. 50–63.

TRAINA, G. (2023). “Tigran the Great and Mithradates Eupator: Two Parallel Kings of Kings?”. A Grekyan, Y. H.; Bobokhyan, A. A. (eds.), *Systemizing the Past: Papers in Near Eastern and Caucasian Archaeology Dedicated to Pavel S. Avetisyan on the Occasion of His 65th Birthday*. Archaeopress, p. 440-445.

Fonts primàries

CICERÓ (1996). *Cartas I*. Introducció i traducció de Miguel Rodríguez-Pantoja Márquez. Madrid: Gredos.

CICERÓ (1994). *Discursos vol. 4*. Traducció de José Miguel Baños Baños. Madrid: Gredos.

CICERÓ (1962). *Discursos VIII*. Traducció de Josep Vergés. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

DIÓ CASSI (2016). *Historia romana libros XXXVI-XLV*. Traducció de José M.ª Candau Morón i M.ª Luisa Puertas Castaños. Madrid: Gredos.

FLORUS, L. ANNEU (1980). *Gestes dels romans*. Traducció de Joaquim Icart. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

FOCI (1960). *Bibliothèque. Tome II*. Traducció de Bené Henry. Paris: Les belles lettres.

FRONTÍ (1969). *Stratagems and aqueducts*. Traducció de C. E. Bennett i Mary B. McElwain. Cambridge: Loeb Classical Library.

HOVHANNES DRASXANAKERTC'I (1987). *History of Armenia*. Traducció i comentari de Krikor H. Maksoudian. Atlanta: Scholar Press.

JUSTÍ. POMPEU TROGUS (1995). *Epítome de las "historias filípicas" de Pompeyo Trogus*. Traducció de José Castro Sánchez. Madrid: Gredos.

LUCÀ, M. ANNEU (2014). *La guerra civil*. Traducció i notes de Joan Carbonell Manils. Barcelona: Bernat Metge,

MOVSÈS XORENAC'I (1981). *Patmut' iwn hayots'*. Delmar: Caravan books.

MOVSÈS XORENAC'I (2006). *History of the armenians*. Traducció i comentari de Robert W. Thomson. Ann Arbor: Caravan books.

PLINI EL VELL (1998). *Historia natural. Libros III-VI*. Coordinat per Ana M.ª Moure Casas. Madrid: Gredos.

PLINI EL VELL (2003). *Historia natural. Libros VII-XI*. Coordinat per Ana M.ª Moure Casas. Madrid: Gredos.

PLUTARC (1933). *Vides paral·leles XIII*. Traducció de Carles Riba. Barcelona: Bernat Metge.

PLUTARC (1927). *Vides paral·leles III*. Traducció de Carles Riba. Barcelona: Bernat Metge.

PLUTARC (1927). *Vides paral·leles IV*. Traducció de Carles Riba. Barcelona: Bernat Metge.

PLUTARC (1934). *Vides paral·leles XVI*. Traducció de Carles Riba. Barcelona: Bernat Metge.

SAL·LUSTI CRISP, GAI (2018). *Obras*. Edició de Juan Martos Fernández. Madrid: Cátedra.

STEP·ANOS TARONEC·I (2017). *The universal history*. Traducció i comentari de Tim Greenwood. Oxford University Press.

TIT LIVI (2008). *Periocas y fragmentos*. Traducció de J. A. Villar Vidal. Madrid: Gredos.

VALERI MÀXIM (2003). *Hechos y dichos memorables*. Introducció i traducció de Santiago López Moreda, Mª Luisa Harto Trujillo i Joaquín Villalba Álvarez. Madrid: Gredos,

VEL·LEI PATÈRCUL (2015). *Història romana*. Introducció, text revisat, traducció i notes de Jaume Juan Castelló. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

ZÒSIM (1992). *Nueva historia*. Traducció de José A. Ochoa Anadón. Madrid: Gredos.

Apèndix

https://www.wildwinds.com/coins/greece/armenia/tigranes_II/t.html

https://www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/tigranes_II/t.html